© 2003 Cosmic Software and Vedic Engineering. This text is made available exclusively for on-line use, and for printing individual copies for personal use. Distribution of hard copies, or distribution of electronic files via the internet is expressly prohibited. For licensing, and for an editable text version on CD-ROM, please contact cssetzer@yahoo.com.

रामायणस्यायोध्यकाण्डम्

प्रथमः सर्गः

२-१

गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः
शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः
स तत्र न्यवसद्धात्रा सह सत्कारसत्कृतः
मातुलेनाश्वपतिना पुत्रस्नेहेन लालितः ६
तत्रापि निवसन्तौ तौ तर्प्यमाणौ च कामतः
भ्रातरौ स्मरतां वीरौ वृद्धं दशरथं नृपम् ७
राजापि तौ महातेजाः सस्मार प्रोषितौ सुतौ
उभौ भरतशत्रुघ्नौ महेन्द्रवरुणोपमौ ८
सर्व एव तु तस्येष्टाश्चत्वारः पुरुषर्षभाः
स्वशरीराद्विनिर्वृत्ताश्चत्वार इव बाहवः ९
तेषामपि महातेजा रामो रतिकरः पितुः
स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः १०
गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः
पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ११
पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः
चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च १२
मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयन्त्रितः
गुरूणां गुरुकार्याणि काले कालेऽन्ववैक्षत १३
एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तथा
रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः १४
स हि नित्यं प्रशान्तात्मा मृदु पूर्वं च भाषते
उच्यमानोऽपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते १५
कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति
न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया १६
शीलवृद्धैर्ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैश्च सज्जनैः
कथयन्नास्त वै नित्यमस्त्रयोग्यान्तरेष्वपि १७
कल्याणाभिजनः साधुरदीनः सत्यवागृजुः

वृद्धैरभिविनीतश्च द्विजैर्धर्मार्थदर्शिभिः १८
धर्मार्थकामतत्त्वज्ञः स्मृतिमान्प्रतिभानवान्
लौकिके समयाचारे कृतकल्पो विशारदः १९
शास्त्रज्ञश्च कृतज्ञश्च पुरुषान्तरकोविदः
यः प्रग्रहानुग्रहयोर्यथान्यायं विचक्षणः २०
आयकर्मण्युपायज्ञः संदृष्टव्ययकर्मवित्
श्रैष्ठ्यं शास्त्रसमूहेषु प्राप्तो व्यामिश्रकेष्वपि २१
अर्थधर्मौ च संगृह्य सुखतन्त्रो न चालसः
वैहारिकाणां शिल्पानां विज्ञातार्थविभागवित् २२
आरोहे विनये चैव युक्तो वारणवाजिनाम्
धनुर्वेदविदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः २३
अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः
अप्रधृष्यश्च संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः २४
अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी
न चावमन्ता भूतानां न च कालवशानुगः २५
एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः
संमतस्त्रिषु लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्येणापि शचीपतेः २६
तथा सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः
गुणैर्विरुरुचे रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः २७
तमेवं वृत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम्
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी २८
एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम्
दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः २९
एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते
कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ३०
वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पनः
मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ३१
यमशक्रसमो वीर्ये बृहस्पतिसमो मतौ
महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ३२

महीमहमिमां कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम्
अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ३३
तं समीक्ष्य महाराजो युक्तं समुदितैर्गुणैः
निश्चित्य सचिवैः सार्धं युवराजममन्यत ३४
नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि
समानिनाय मेदिन्याः प्रधानान्पृथिवीपतिः ३५
अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्वासनेषु च
राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ३६
स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः
पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ
सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः३७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः १

२-२

ततः परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः
हितमुद्धर्षणं चेदमुवाचाप्रतिमं वचः १
दुन्दुभिस्वनकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना
स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् २
सोऽहमिक्ष्वाकुभिः पूर्वैर्नरेन्द्रैः परिपालितम्
श्रेयसा योक्तुकामोऽस्मि सुखार्हमखिलं जगत् ३
मयाप्याचरितं पूर्वैः पन्थानमनुगच्छता
प्रजा नित्यमतन्द्रेण यथाशक्त्यभिरक्षता ४
इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम्
पाण्डुरस्यातपत्रस्य च्छायायां जरितं मया ५
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायूंषि जीवितः
जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ६
राजप्रभावजुष्टां हि दुर्वहामजितेन्द्रियैः
परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वीं धर्मधुरं वहन् ७
सोऽह विश्रममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते

संनिकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ८
अनुजातो हि मे सर्वैर्गुणैर्ज्येष्ठो ममात्मजः
पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ९
तं चन्द्रमिव पुष्येण युक्तं धर्मभृतां वरम्
यौवराज्येन योक्तास्मि प्रीतः पुरुषपुंगवम् १०
अनुरूपः स वो नाथो लक्ष्मीवांल्लक्ष्मणाग्रजः
त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ११
अनेन श्रेयसा सद्यः संयोज्याहमिमां महीम्
गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै १२
इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दन् नृपा नृपम्
वृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्तमिव बर्हिणः १३
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् १४
अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव
स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् १५
इति तद्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम्
अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् १६
कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं ममात्मजम् १७
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदैः सह
बहवो नृप कल्याणा गुणाः पुत्रस्य सन्ति ते १८
दिव्यैर्गुणैः शक्रसमो रामः सत्यपराक्रमः
इक्ष्वाकुभ्यो हि सर्वेभ्योऽप्यतिरिक्तो विशांपते १९
रामः सत्पुरुषो लोके सत्यधर्मपरायणः
धर्मज्ञः सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः २०
क्षान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितेन्द्रियः
मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः २१
प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः
बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता २२
तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते

देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः २३
यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थे नगरस्य वा
गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते २४
संग्रामात्पुनरागम्य कुञ्जरेण रथेन वा
पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति २५
पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च
निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान् २६
शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चित्कर्मसु दंशिताः
इति नः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते २७
व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः
उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति २८
सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः
वत्सः श्रेयसि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राघवः
दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः २९
बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः
आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा ३०
अभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः
स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः ३१
सर्वान्देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः
तेषामायाचितं देव त्वत्प्रसादात्समृध्यताम् ३२
राममिन्दीवरश्यामं सर्वशत्रुनिबर्हणम्
पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ३३
तं देवदेवोपममात्मजं ते
सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम्
हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं
मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि ३४२०म

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः २

२-३

तेषामञ्जलिपद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः
प्रतिगृह्याब्रवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः १
अहोऽस्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ २
इति प्रत्यर्च्य तान्राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत्
वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ३
चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः
यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्प्यताम् ४
कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम्
यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजर्षभौ ५
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान्राजा वचनमब्रवीत्
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति ६
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात्
रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् ७
अथ तत्र समासीनास्तदा दशरथं नृपम्
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च भूमिपाः ८
म्लेच्छाश्चार्याश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः
उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा इव वासवम् ९
तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः
प्रासादस्थो रथगतं ददर्शायान्तमात्मजम् १०
गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम्
दीर्घबाहुं महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् ११
चन्द्रकान्ताननं राममतीव प्रियदर्शनम्
रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारिणम् १२
घर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः
न ततर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः १३
अवतार्य सुमन्त्रस्तं राघवं स्यन्दनोत्तमात्
पितुः समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलि पृष्ठतोऽन्वगात् १४
स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं नरपुंगवः
आरुरोह नृपं द्रष्टुं सह सूतेन राघवः १५

स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके
नाम स्वं श्रावयन्रामो ववन्दे चरणौ पितुः १६
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः
गृह्याञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् १७
तस्मै चाभ्युद्यतं श्रीमान्मणिकाञ्चनभूषितम्
दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् १८
तदासनवरं प्राप्य व्यदीपयत राघवः
स्वयेव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः १९
तेन विभ्राजिता तत्र सा सभाभिव्यरोचत
विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना २०
तं पश्यमानो नृपतिस्तुतोष प्रियमात्मजम्
अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् २१
स तं सस्मितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः
उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः २२
ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः
उत्पन्नस्त्वं गुणश्रेष्ठो मम रामात्मजः प्रियः २३
त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः
तस्मात्त्वं पुष्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि २४
कामतस्त्वं प्रकृत्यैव विनीतो गुणवानसि
गुणवत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् २५
भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः
कामक्रोधसमुत्थानि त्यजेथा व्यसनानि च २६
परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा
अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रकृतीश्चानुरञ्जय २७
तुष्टानुरक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम्
तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः
तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर २८
तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः
त्वरिताः शीघ्रमभ्येत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् २९
सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च

व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा ३०
अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः
ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ३१
ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्त
च्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाप्य
नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा
देवान्समानर्चुरतीव हृष्टाः३२०ख्म
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ३

२-४

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः
मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम् १
श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्येत मे सुतः
रामो राजीवताम्राक्षो यौवराज्य इति प्रभुः २
अथान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा
सूतमाज्ञापयामास रामं पुनरिहानय ३
प्रतिगृह्य स तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ
रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ४
द्वाःस्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः
श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ५
प्रवेश्य चैनं त्वरितं रामो वचनमब्रवीत्
यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूह्यशेषतः ६
तमुवाच ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति
श्रुत्वा प्रमाणमत्र त्वं गमनायेतराय वा ७
इति सूतवचः श्रुत्वा रामोऽथ त्वरयान्वितः
प्रययौ राजभवनं पुनर्द्रष्टुं नरेश्वरम् ८
तं श्रुत्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः
प्रवेशयामास गृहं विवक्षुः प्रियमुत्तमम् ९
प्रविशन्नेव च श्रीमान्राघवो भवनं पितुः
ददर्श पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलि १०

प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्य भूमिपः
प्रदिश्य चास्मै रुचिरमासनं पुनरब्रवीत् ११
राम वृद्धोऽस्मि दीर्घायुर्भुक्ता भोगा मयेप्सिताः
अन्नवद्भिः क्रतुशतैस्तथेष्टं भूरिदक्षिणैः १२
जातमिष्टमपत्यं मे त्वमद्यानुपमं भुवि
दत्तमिष्टमधीतं च मया पुरुषसत्तम १३
अनुभूतानि चेष्टानि मया वीर सुखानि च
देवर्षिपितृविप्राणामनृणोऽस्मि तथात्मनः १४
न किंचिन्मम कर्तव्यं तवान्यत्राभिषेचनात्
अतो यत्त्वामहं ब्रूयां तन्मे त्वं कर्तुमर्हसि १५
अद्य प्रकृतयः सर्वास्त्वामिच्छन्ति नराधिपम्
अतस्त्वां युवराजानमभिषेक्ष्यामि पुत्रक १६
अपि चाद्याशुभान्राम स्वप्नान्पश्यामि दारुणान्
सनिर्घाता महोल्काश्च पतन्तीह महास्वनाः १७
अवष्टब्धं च मे राम नक्षत्रं दारुणैर्ग्रहैः
आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्याङ्गारकराहुभिः १८
प्रायेण हि निमित्तानामीदृशानां समुद्भवे
राजा वा मृत्युमाप्नोति घोरां वापदमृच्छति १९
तद्यावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव
तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः २०
अद्य चन्द्रोऽभ्युपगतः पुष्यात्पूर्वं पुनर्वसुम्
श्वः पुष्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः २१
तत्र पुष्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम्
श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप २२
तस्मात्त्वयाद्य व्रतिना निशेयं नियतात्मना
सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना २३
सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समन्ततः
भवन्ति बहुविघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि २४
विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः
तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम २५

कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः
ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः २६
किं तु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मतिः
सतां च धर्मनित्यानां कृतशोभि च राघव २७
इत्युक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने
व्रजेति रामः पितरमभिवाद्याभ्ययाद्गृहम् २८
प्रविश्य चात्मनो वेश्म राज्ञोद्दिष्टेऽभिषेचने
तस्मिन्क्षणे विनिर्गत्य मातुरन्तःपुरं ययौ २९
तत्र तां प्रवणामेव मातरं क्षौमवासिनीम्
वाग्यतां देवतागारे ददर्श याचतीं श्रियम् ३०
प्रागेव चागता तत्र सुमित्रा लक्ष्मणस्तथा
सीता चानायिता श्रुत्वा प्रियं रामाभिषेचनम् ३१
तस्मिन्काले हि कौसल्या तस्थावामीलितेक्षणा
सुमित्रयान्वास्यमाना सीतया लक्ष्मणेन च ३२
श्रुत्वा पुष्येण पुत्रस्य यौवराज्याभिषेचनम्
प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ३३
तथा सनियमामेव सोऽभिगम्याभिवाद्य च
उवाच वचनं रामो हर्षयंस्तामिदं तदा ३४
अम्ब पित्रा नियुक्तोऽस्मि प्रजापालनकर्मणि
भविता श्वोऽभिषेको मे यथा मे शासनं पितुः ३५
सीतयाप्युपवस्तव्या रजनीयं मया सह
एवमृत्विगुपाध्यायैः सह मामुक्तवान्पिता ३६
यानि यान्यत्र योग्यानि श्वोभाविन्यभिषेचने
तानि मे मङ्गलान्यद्य वैदेह्याश्चैव कारय ३७
एतच्छ्रुत्वा तु कौसल्या चिरकालाभिकाङ्क्षितम्
हर्षवाष्पकलं वाक्यमिदं राममभाषत ३८
वत्स राम चिरं जीव हतास्ते परिपन्थिनः
ज्ञातीन्मे त्वं श्रिया युक्तः सुमित्रायाश्च नन्दय ३९
कल्याणे बत नक्षत्रे मयि जातोऽसि पुत्रक
येन त्वया दशरथो गुणैराराधितः पिता ४०

अमोघं वत मे क्षान्तं पुरुषे पुष्करेक्षणे
येयमिक्ष्वाकुराज्यश्रीः पुत्र त्वां संश्रयिष्यति ४१
इत्येवमुक्तो मात्रेदं रामो भ्रातरमब्रवीत्
प्राञ्जलि प्रह्वमासीनमभिवीक्ष्य स्मयन्निव ४२
लक्ष्मणेमां मया सार्धं प्रशाधि त्वं वसुंधराम्
द्वितीयं मेऽन्तरात्मानं त्वामियं श्रीरुपस्थिता ४३य
सौमित्रे भुङ्क्ष्व भोगांस्त्वमिष्टान्राज्यफलानि च
जीवितं च हि राज्यं च त्वदर्थमभिकामये ४४
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामो मातरावभिवाद्य च
अभ्यनुज्ञाप्य सीतां च जगाम स्वं निवेशनम् ४५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्थः सर्गः ४

२-५

संदिश्य रामं नृपतिः श्वो भाविन्यभिषेचने
पुरोहितं समाहूय वसिष्ठमिदमब्रवीत् १
गच्छोपवासं काकुत्स्थं कारयाद्य तपोधन
श्रीयशोराज्यलाभाय वध्वा सह यतव्रतम् २
तथेति च स राजानमुक्त्वा वेदविदां वरः
स्वयं वसिष्ठो भगवान्ययौ रामनिवेशनम् ३
स रामभवनं प्राप्य पाण्डुराभ्रघनप्रभम्
तिस्रः कक्ष्या रथेनैव विवेश मुनिसत्तमः ४
तमागतमृषिं रामस्त्वरन्निव ससंभ्रमः
मानयिष्यन्स मानार्हं निश्चक्राम निवेशनात् ५
अभ्येत्य त्वरमाणश्च रथाभ्याशं मनीषिणः
ततोऽवतारयामास परिगृह्य रथात्स्वयम् ६
स चैनं प्रश्रितं दृष्ट्वा संभाष्याभिप्रसाद्य च
प्रियार्हं हर्षयन्राममित्युवाच पुरोहितः ७
प्रसन्नस्ते पिता राम यौवराज्यमवाप्स्यसि
उपवासं भवानद्य करोतु सह सीतया ८
प्रातस्त्वामभिषेक्ता हि यौवराज्ये नराधिपः

पिता दशरथः प्रीत्या ययातिं नहुषो यथा ९
इत्युक्त्वा स तदा राममुपवासं यतव्रतम्
मन्त्रवत्कारयामास वैदेह्या सहितं मुनिः १०
ततो यथावद्रामेण स राज्ञो गुरुरर्चितः
अभ्यनुज्ञाप्य काकुत्स्थं ययौ रामनिवेशनात् ११
सुहृद्भिस्तत्र रामोऽपि सहासीनः प्रियंवदैः
सभाजितो विवेशाथताननुज्ञाप्य सर्वशः १२
हृष्टनारीनरयुतं रामवेश्म तदा बभौ
यथा मत्तद्विजगणं प्रफुल्लनलिनं सरः १३
स राजभवनप्रख्यात्तस्माद्रामनिवेशनात्
निर्गत्य ददृशे मार्गं वसिष्ठो जनसंवृतम् १४
वृन्दवृन्दैरयोध्यायां राजमार्गाः समन्ततः
बभूवुरभिसंबाधाः कुतूहलजनैर्वृताः १५
जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवतस्तदा
बभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निस्वनः १६०
सिक्तसंमृष्टरथ्या हि तदहर्वनमालिनी
आसीदयोध्या नगरी समुच्छ्रितगृहध्वजा १७
तदा ह्ययोध्यानिलयः सस्त्रीवालाबलो जनः
रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षन्नुदयं रवेः १८
प्रजालंकारभूतं च जनस्यानन्दवर्धनम्
उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् १९
एवं तं जनसंबाधं राजमार्गं पुरोहितः
व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ २०
सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरुह्य सः
समियाय नरेन्द्रेण शक्रेणेव बृहस्पतिः २१
तमागतमभिप्रेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः
पप्रच्छ स च तस्मै तत्कृतमित्यभ्यवेदयत् २२
गुरुणा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विसृज्य तम्
विवेशान्तः पुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव २३
तदग्य्रवेषप्रमदाजनाकुलं

महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम्
व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः
शशीव तारागणसंकुलं नभः २४यख्म्भजम्रड
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ५

२-६

गते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः
सह पन्त्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत् १
प्रगृह्य शिरसा पात्रीं हविषो विधिवत्तदा
महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलितेऽनले २
शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम्
ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ३
वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः
श्रीमत्यायतने विष्णोः शिश्ये नरवरात्मजः ४
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिविबुध्य सः
अलंकारविधिं कृत्स्नं कारयामास वेश्मनः ५
तत्र शृण्वन्सुखा वाचः सूतमागधबन्दिनाम्
पूर्वां संध्यामुपासीनो जजाप यतमानसः ६
तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम्
विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास च द्विजान् ७
तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तदा
अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ८
कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम्
अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ९
ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम्
प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभां परां पुनः १०
सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च
चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वट्टालकेषु च ११
नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च
कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च १२

सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च
ध्वजाः समुच्छ्रिताश्चित्राः पताकाश्चाभवंस्तदा १३
नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायताम्
मनःकर्णसुखा वाचः शुश्रुवुश्च ततस्ततः १४
रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः
रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च १५
बाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु संघशः
रामाभिषेकसंयुक्ताश्चक्रुरेव मिथः कथाः १६
कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः
राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरै रामाभिषेचने १७
प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशङ्कया
दीपवृक्षांस्तथा चक्रुरनु रथ्यासु सर्वशः १८
अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः
आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् १९
समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च
कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् २०
अहो महात्मा राजायमिक्ष्वाकुकुलनन्दनः
ज्ञात्वा यो वृद्धमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति २१
सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः
चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः २२
अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः
यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः २३
चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः
यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् २४
एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुस्तदा
दिग्भ्योऽपि श्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः २५
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम्
रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः २६
जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निस्वनः
पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः २७

ततस्तदिन्द्रक्षयसंनिभं पुरं
दिदृक्षुभिर्जानपदैरुपागतैः
समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ
समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् २८
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ६

२-७

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्यास्तु सहोषिता
प्रासादं चन्द्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया १
सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम्
अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत २
पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम्
सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्वृताम् ३
अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा
उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ४
राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति
अतिमात्रं प्रहर्षोऽय किं जनस्य च शंस मे
कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ५
विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री परमया मुदा
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ६
श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन राघवम्
राजा दशरथो राममभिषेचयितानघम् ७
धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता
कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ८
सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी
शयानामेत्य कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ९
उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते
उपप्लुतमघौघेन किमात्मानं न बुध्यसे १०
अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ११

एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः
कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् १२
कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मन्थरे
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् १३
मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम्
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा १४
सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्या हितैषिणी
विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् १५
अक्षेमं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम्
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति १६
सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता
दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता १७
तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत्
त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदत्र न संशयः १८
नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः
उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे १९
धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः
शुद्धभावे न जानीषे तेनैवमतिसंधिता २०
उपस्थितं प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम्
अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति २१
अपवाह्य स दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु
काल्यं स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके २२
शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया
आशीविष इवाङ्केन बाले परिधृतस्त्वया २३
यथा हि कुर्यात्सर्पो वा शत्रुर्वा प्रत्युपेक्षितः
राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता २४
पापेनानृतसान्त्वेन बाले नित्यं सुखोचिते
रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि २५
सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव
त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने २६

मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात्सा शुभानना
एकमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम् २७
दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा
कैकेयी मन्थरां हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम् २८
इदं तु मन्थरे मह्यमाख्यासि परमं प्रियम्
एतन्मे प्रियमाख्यातुः किं वा भूयः करोमि ते २९
रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये
तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ३०
न मे परं किंचिदितस्त्वया पुनः
प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचो वरम्
तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं
वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ३१
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ७

२-८

मन्थरा त्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याभरणं च तत्
उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता १
हर्षं किमिदमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे
शोकसागरमध्यस्थामात्मानं नावबुध्यसे २
सुभगा खलु कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते
यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ३
प्राप्तां सुमहतीं प्रीतिं प्रतीतां तां हतद्विषम्
उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीव त्वं कृताञ्जलि ४
हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः
अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ५
तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः
रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह ६
धर्मज्ञो गुरुभिर्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाक्शुचिः
रामो राज्ञः सुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ७
भ्रातॄन्भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति

संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ८
भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम्
पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः ९
सा त्वमभ्युदये प्राप्ते वर्तमाने च मन्थरे
भविष्यति च कल्याणे किमर्थं परितप्यसे
कौसल्यातोऽतिरिक्तं च स तु शुश्रूषते हि माम् १०
कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ११
अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे
शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे १२
भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः
राजवंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यते १३
न हि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि
स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् १४
तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः
स्थापयन्त्यनवद्याङ्गि गुणवत्स्वितरेष्वपि १५
असावत्यन्तनिर्भग्नस्तव पुत्रो भविष्यति
अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले १६
साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे
सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमिच्छसि १७
ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम्
देशान्तरं नाययिता लोकान्तरमथापि वा १८
बाल एव हि मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया
संनिकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्वपि १९
गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः
अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् २०
तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति
रामस्तु भरते पापं कुर्यादिति न संशयः २१
तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु ते सुतः
एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव २२

एवं ते ज्ञातिपन्नस्य श्रेयश्चैव भविष्यति
यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति २३
स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः
समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे २४
अभिद्रुतमिवाररये सिंहेन गजयूथपम्
प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि २५
दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया
राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत् २६
यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यति
ध्रुवं प्रनष्टो भरतो भविष्यति
अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे
परस्य चाद्यैव विवासकारणम् २७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाराडेऽष्टमः सर्गः ८

२-९

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् १
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम्
यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये २
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन मन्थरे
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ३
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ४
हन्तेदानीं प्रवक्ष्यामि कैकेयि श्रूयतां च मे
यथा ते भरतो राज्यं पुत्रं प्राप्स्यति केवलम् ५
श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी
किंचिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ६
कथय त्वं ममोपायं केनोपायेन मन्थरे
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ७
एवमुक्ता तया देव्या मन्थरा पापदर्शिनी

रामार्थमुपहिंसन्ती कुब्जा वचनमब्रवीत् ८
तव देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः
अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ९
दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान्प्रति
व्जयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः १०
स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः
ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिर्जितः ११
तस्मिन्महति संग्रामे राजा दशरथस्तदा
अपवाह्य त्वया देवि संग्रामान्नष्टचेतनः १२
तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया
तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरो शुभदर्शने १३
स त्वयोक्तः पतिर्देवि यदेच्छेयं तदा वरौ
गृह्णीयामिति तत्तेन तथेत्युक्तं महात्मना
अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कथितं पुरा १४
तौ वरौ याच भर्तारं भरतस्याभिषेचनम्
प्रव्राजनं च रामस्य त्वं वर्षाणि चतुर्दश १५
क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी
मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः १६
दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः
त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् १७
न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम्
तव प्रियार्थं राजा हि प्राणानपि परित्यजेत् १८
न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः
मन्दस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः १९
मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च
दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः २०
यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथोऽददात्
तौ स्मारय महाभागे सोऽथो मा त्वामतिक्रमेत् २१
यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः

व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् २२
रामं प्रव्राजयारण्ये नव वर्षाणि पञ्च च
भरतः क्रियतां राजा पृथिव्यां पार्थिवर्षभः २३
एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति
भरतश्च हतामित्रस्तव राजा भविष्यति २४
येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति
तेन कालेन पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति
संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः सार्धमात्मवान् २५
प्राप्तकालं तु ते मन्ये राजानं वीतसाध्वसा
रामाभिषेकसंकल्पान्निगृह्य विनिवर्तय २६
अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया
हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् २७
कुब्जे त्वां नाभिजानामि श्रेष्ठां श्रेष्ठाभिधायिनीम्
पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये २८
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी
नाहं समवबुद्ध्येयं कुब्जे राज्ञश्चिकीर्षितम् २९
सन्ति दुःसंस्थिताः कुब्जा वक्राः परमपापिकाः
त्वं पद्ममिव वातेन संनता प्रियदर्शना ३०
उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कन्धात्समुन्नतम्
अधस्ताच्चोदरं शान्तं सुनाभमिव लज्जितम् ३१
जघनं तव निर्घुष्टं रशनादामशोभितम्
जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ चाप्यायतावुभौ ३२
त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवासिनि
अग्रतो मम गच्छन्ती राजहंसीव राजसे ३३
तवेदं स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्
मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ३४
अत्र ते प्रतिमोक्ष्यामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम्
अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ३५
जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि
लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ३६

मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम्
कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च ३७
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि
चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना
गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जनम् ३८
तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः
पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ३९
इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत्
शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ४०
गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते
उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ४१
तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह
क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ४२
अनेकशतसाहस्त्रं मुक्ताहारं वराङ्गना
अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ४३
ततो हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशं गता
संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ४४
इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि
वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यति क्षितिम् ४५
अथैतदुक्त्वा वचनं सुदारुणं
निधाय सर्वाभरणानि भामिनी
असंवृतामास्तरणेन मेदिनीं
तदाधिशिश्ये पतितेव किंनरी ४६
उदीर्णसंरम्भतमोवृतानना
तथावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा
नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा
तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ४७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ९

२-१०

आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम्
प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी १
तां तत्र पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम्
प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः २
स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम्
अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले ३
करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने
महागज इवारण्ये स्नेहात्परिममर्श ताम् ४
परिमृश्य च पाणिभ्यामभिसंत्रस्तचेतनः
कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ५
न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम्
देवि केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ६
यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु
भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि
भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनी ७
सन्ति मे कुशला वैद्या अभितुष्टाश्च सर्वशः
सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि ८
कस्य वा ते प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम्
कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् ९
अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यताम्
दरिद्रः को भवत्वाढ्यो द्रव्यवान्वाप्यकिंचनः १०
अहं चैव मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः
न ते कंचिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ११
आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसेच्छसि
यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा १२
तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम्
परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे १३
नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्न विमानिता
अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् १४
प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि

अथ तद्व्याहरिष्यामि यदभिप्रार्थितं मया १५
एवमुक्तस्तया राजा प्रियया स्त्रीवशं गतः
तामुवाच महातेजाः कैकेयीमीषदुत्स्मितः १६
अवलिप्ते न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम
मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते १७
भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे
एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे १८
बलमात्मनि पश्यन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापिते शपे १९
तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः
व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् २०
यथा क्रमेण शपसि वरं मम ददासि च
तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिशद्देवाः सेन्द्रपुरोगमाः २१
चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः
जगच्च पृथिवी चैव सगन्धर्वा सराक्षसा २२
निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः
यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव २३
सत्यसंधो महातेजा धर्मज्ञः सुसमाहितः
वरं मम ददात्येष तन्मे शृण्वन्तु देवताः २४
इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च
ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् २५
वरौ यौ मे त्वया देव तदा दत्तौ महीपते
तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः २६
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् २७
नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः
चीराजिनजटाधारी रामो भवतु तापसः२८
भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम्
अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने २९
ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः

व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ३०
असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन्
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः
मोहमापेदिवान्भूयः शोकोपहतचेतनः ३१
चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः
कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धः प्रदहन्निव चक्षुषा ३२
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि
किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ३३
सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः
तस्यैव त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता ३४
त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं प्रवेशिता
अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा ३५
जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम्
अपराधं कमुदिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ३६
कौसल्यां वा सुमित्रां वा त्यजेयमपि वा श्रियम्
जीवितं वात्मनो रामं न त्वेव पितृवत्सलम् ३७
परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम्
अपश्यतस्तु मे रामं नष्टा भवति चेतना ३८
तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना
न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ३९
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये
अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ४०
स भूमिपालो विलपन्ननाथव
त्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया
पपात देव्याश्चरणौ प्रसारिता
वुभावसंस्पृश्य यथातुरस्तथा ४१
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः १०

२-११

अतदर्हं महाराजं शयानमतथोचितम्
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् १
अनर्थरूपा सिद्धार्था अभीता भयदर्शिनी
पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना २
त्वं कत्थसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः
मम चेमं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ३
एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा
प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ४
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे
हन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ५
कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनम्
यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति
अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ६
तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः
अस्तमभ्यगमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ७
सा त्रियामा तथार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता
राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी ८
तथैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः
विललापार्तवद्दुःखं गगनासक्तलोचनः ९
न प्रभातं त्वयेच्छामि मयायं रचितोऽञ्जलि
अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम्
नृशंसां कैकयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं महत् १०
एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलि
प्रसादयामास पुनः कैकेयी चेदमब्रवीत् ११
साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्गतस्य गतायुषः
प्रसादः क्रियतां देवि भद्रे राज्ञो विशेषतः १२
शून्येन खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम्
कुरु साधु प्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि १३
विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा
ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्य राज्ञः

श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं
भर्तुर्नृशंसा न चकार वाक्यम् १४
ततः स राजा पुनरेव मूर्छितः
प्रियामतुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम्
समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति
क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकादशः सर्गः ११

२-१२

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि
विवेष्टमानमुद्वीक्ष्य सैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् १
पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम्
शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि २
आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः
सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मं प्रचोदितः ३
संश्रुत्य शैब्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः
प्रदाय पक्षिणे राजञ्जगाम गतिमुत्तमाम् ४
तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे
याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ५
सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः
सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्तते ६
समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि
अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ७
एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया
नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ८
उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत्
स धुर्यो वै परिस्पन्दन्युगचक्रान्तरं यथा ९
विह्वलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः
कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् १०
यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरग्नौ पापे मया धृतः

तं त्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ११
ततः पापसमाचरा कैकेयी पार्थिवं पुनः
उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्छिता १२
किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गररुजोपमम्
आनाययितुमक्लिष्टं पुत्रं राममिहार्हसि १३
स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम्
निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि १४
स नुन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः
राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेयीमिदमब्रवीत् १५
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना
ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् १६
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा कैकेयी तदनन्तरम्
स्वयमेवाब्रवीत्सूतं गच्छ त्वं राममानय १७
ततः स राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति
शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः १८
सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम्
प्रगृहीताञ्जलि किंचित्तस्माद्देशादपाक्रमत् १९
यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः
तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह २०
सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम्
स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च २१
सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया
व्यक्तं रामोऽभिषेकार्थमिहायास्यति धर्मवित् २२
इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः
निर्जगाम महातेजा राघवस्य दिदृक्षया २३
ततः पुरस्तात्सहसा विनिर्गतो
महीपतीन्द्वारगतान्विलोकयन्
ददर्श पौरान्विविधान्महाधना
नुपस्थितान्द्वारमुपेत्य विष्ठितान् २४

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वावशः सर्गः १२

२-१३

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः
उपतस्थुरुपस्थानं सह राजपुरोहिताः १
अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च
राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणास्तु संगताः २
उदिते विमले सूर्ये पुष्ये चाभ्यागतेऽहनि
अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्रैरुपकल्पितम् ३
काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम्
रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा ४
गङ्गायमुनयोः पुण्यात्संगमादाहृतं जलम्
याश्चान्याः सरितः पुण्या ह्रदाः कूपाः सरांसि च ५
प्राग्वाहाश्चोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाः समाहिताः
ताभ्यश्चैवाहृतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः ६
क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः
सलाजाः क्षीरिभिश्छन्ना घटाः काञ्चनराजताः
पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा ७
चन्द्रांशुविकचप्रख्यं पाण्डुरं रत्नभूषितम्
सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् ८
चन्द्रमण्डलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरम्
सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरस्कृतम् ९
पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुराश्वश्च सुस्थितः
प्रस्रुतश्च गजः श्रीमानौपवाह्यः प्रतीक्षते १०
अष्टौ कन्याश्च मङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः
वादित्राणि च सर्वाणि बन्दिनश्च तथापरे ११
इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये संभ्रियेताभिषेचनम्
तथाजातीयमादायुराजपुत्राभिषेचनम् १२
ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम्
अपश्यन्तोऽब्रुवन्को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् १३
न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः

यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः १४
इति तेषु ब्रुवाणेषु सार्वभौमान्महीपतीन्
अब्रवीत्तानिदं सर्वान्सुमन्त्रो राजसत्कृतः १५
अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम्
राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य यच्चागमनकारणम् १६
इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित्
आशीर्भिर्गुणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् १७
गता भगवती रात्रिरहःशिवमुपस्थितम्
बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् १८
ब्राह्मणा बल मुख्याश्च नैगमाश्चागता नृप
दर्शनं प्रतिकाङ्क्षन्ते प्रतिबुध्यस्व राघव १९
स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम्
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् २०
न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम्
इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः २१
स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम्
निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् २२
प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम्
स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः २३
ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभम्
रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् २४
महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम्
काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् २५
शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहोपमम्
दामभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतम् २६
स वाजियुक्तेन रथेन सारथि
र्नराकुलं राजकुलं विलोकयन्
ततः समासाद्य महाधनं मह
त्प्रहृष्टरोमा स वभूव सारथिः २७
तदद्रिकूटाचलमेघसंनिभं

महाविमानोत्तमवेश्मसंघवत्
अवार्यमाणः प्रविवेश सारथिः
प्रभूतरत्नं मकरो यथार्णवम् २८ठरुम्भढजअड
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः १३

२-१४

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम्
प्रविविक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् १
प्रासकार्मुकबिभ्रद्भिर्युवभिर्मृष्टकुण्डलैः
अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वनुरक्तैरधिष्ठिताम् २
तत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्रपाणीन्स्वलंकृतान्
ददर्श विष्ठितान्द्वारि स्त्र्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ३
ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः
सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ४
प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः
तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ५
तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतम्
ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ६
वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना
अनुलिप्तं परार्ध्येन चन्दनेन परंतपम् ७
स्थितया पार्श्वतश्चापि वालव्यजनहस्तया
उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ८
तं तपन्तमिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा
ववन्दे वरदं बन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ९
प्राञ्जलिस्तु सुखं पृष्ट्वा विहारशयनासने
राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः १०
कौसल्यासुप्रजा देव पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति
महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र माचिरम् ११
एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः
ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह १२

देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे
मन्त्रयेते ध्रुवं किंचिदभिषेचनसंहितम् १३
लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा
संचोदयति राजानं मदर्थं मदिरेक्षणा १४
यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः
ध्रुवमद्यैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति १५
हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम्
सह त्वं परिवारेण सुखमास्स्व रमस्व च १६
पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा
आद्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी १७
स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च
ततः पावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमम् १८
मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया हेमवर्चसम्
करेणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः १९
हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम्
प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया २०
स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन्
निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महाभ्रादिव चन्द्रमाः २१
छत्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः
जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः २२
ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत
तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः २३
स राघवस्तत्र कथाप्रलापं
शुश्राव लोकस्य समागतस्य
आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः
प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य २४
एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य
राजप्रसादाद्विपुलां गमिष्यन्
एते वयं सर्वसमृद्धकामा
येषामयं नो भविता प्रशास्ता

लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं
प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय २५
स घोषवद्भिश्च हयैः सनागैः
पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः
महीयमानः प्रवरैश्च वादकै
रभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ २६
करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं
महाजनौघैः परिपूर्णचत्वरम्
प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं
ददर्श रामो रुचिरं महापथम् २७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः १४

२-१५

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः
अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमाकुलम् १
स गृहैरभ्रसंकाशैः पाण्डुरैरुपशोभितम्
राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागरुधूपितम् २
शोभमानमसंबाधं तं राजपथमुत्तमम्
संवृतं विविधैः पण्यैर्भक्ष्यैरुच्चावचैरपि ३
आशीर्वादान्बहूञ्शृण्वन्सुहृद्भिः समुदीरितान्
यथार्हं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययौ ४
पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः
अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय ५
यथा स्म लालिताः पित्रा यथा पूर्वैः पितामहैः
ततः सुखतरं सर्वे रामे वत्स्याम राजनि ६
अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः
यथा पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ७
अतो हि नः प्रियतरं नान्यत्किंचिद्भविष्यति
यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ८
एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः कथाः शुभाः

आत्मसंपूजनीः शृगवन्ययौ रामो महापथम् ९
न हि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात्
नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे १०
सर्वेषां स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम्
चतुर्णां हि वयःस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ११
स राजकुलमासाद्य महेन्द्रभवनोपमम्
राजपुत्रः पितुर्वेश्म प्रविवेश श्रिया ज्वलन् १२
स सर्वा समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः
संनिवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमभ्यगात् १३
ततः प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा
जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे
प्रतीक्षते तस्य पुनः स्म निर्गमं
यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः १४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः १५

२-१६

स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे
कैकेयीसहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता १
स पितुश्चरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत्
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः २
रामेत्युक्त्वा च वचनं बाष्पपर्याकुलेक्षणः
शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ३
तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम्
रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ४
इन्द्रियैरप्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकर्शितम्
निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ५
ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम्
उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ६
अचिन्त्यकल्पं हि पितुस्तं शोकमुपधारयन्
बभूव संरब्धतरः समुद्र इव पर्वणि ७

चिन्तयामास च तदा रामः पितृहिते रतः
किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ८
अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति
तस्य ममाद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ९
स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनद्युतिः
कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् १०
कच्चिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ११
विवर्णवदनो दीनो न हि मामभिभाषते
शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते
संतापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् १२
कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने
शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातॄणां वा ममाशुभम् १३
अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः
मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे १४
यतोमूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः
कथं तस्मिन्न वर्तेत प्रत्यक्षे सति दैवते १५
कच्चित्ते परुषं किंचिदभिमानात्पिता मम
उक्तो भवत्या कोपेन यत्रास्य लुलितं मनः १६
एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः
किंनिमित्तमपूर्वोऽय विकारो मनुजाधिपे १७
अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके
भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे
नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च १८
तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम्
करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते १९
तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम्
उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् २०
पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव
रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे २१

तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम्
गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव २२
यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि
आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु २३
स निदेशे पितुस्तिष्ठ यथा तेन प्रतिश्रुतम्
त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च २४
सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः
अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाचीरधरो वस २५
भरतः कोसलपुरे प्रशास्तु वसुधामिमाम्
नानारत्नसमाकीर्णां सवाजिरथकुञ्जराम् २६
तदप्रियममित्रघ्नो वचनं मरणोमम्
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् २७
एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः
जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् २८
इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः
नाभिनन्दति दुर्धषो यथापुरमरिदमः २९
मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः
यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ३०
हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च
नियुज्यमानो विश्रब्धं किं न कुर्यामहं प्रियम् ३१
अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दहतीव मे
स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ३२
अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्टान्धनानि च
हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरतायाप्रचोदितः ३३
किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः
तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ३४
तदाश्वासय हीमं त्वं किं न्विदं यन्महीपतिः
वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ३५
गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः
भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ३६

दराडकाररायमेषोऽहमितो गच्छामि सत्वरः
ग्रविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ३७
सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य कैकयी
प्रस्थानं श्रद्दधाना हि त्वरयामास राघवम् ३८
एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः
भरतं मातुलकुलादुपावर्तयितुं नराः ३९
तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम्
राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ४०
व्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते
नैतत्किंचिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोऽपनीयताम् ४१
यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादभित्वरन्
पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोच्यतेऽपि वा ४२
धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः
मूर्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यङ्के हेमभूषिते ४३
रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः
कशयेवाहतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ४४
तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम्
श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ४५
नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे
विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्ममास्थितम् ४६
यदत्रभवतः किंचिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया
प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ४७
न ह्यतो धर्मचरणं किंचिदस्ति महत्तरम्
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ४८
ग्रनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम्
वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ४९
न नूनं मयि कैकेयि किंचिदाशंससे गुणम्
यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ५०
यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम्
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दराडकानां महद्वनम् ५१

भरतः पालयेद्राज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा
तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ५२
स रामस्य वचः श्रुत्वा भृशं दुःखहतः पिता
शोकादशक्नुवन्बाष्पं प्ररुरोद महास्वनम् ५३
वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तदा
कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ५४
स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम्
निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सुहृज्जनम् ५५
तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह
लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ५६
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम्
शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ५७
न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति
लोककान्तस्य कान्तत्वं शीतरश्मेरिव क्षपा ५८
न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुधंराम्
सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ५९
धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च
प्रविवेशात्मवान्वेश्म मातुरप्रियशंसिवान् ६०
प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदान्वितं
समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम्
न चैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां
सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ६१टरव्म्भढजग्रड

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षोडशः सर्गः १६

२-१७

रामस्तु भृशमायस्तो निःश्वसन्निव कुञ्जरः
जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी १
सोऽपश्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम्
उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान्बहून् २
प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः

ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिसत्कृतान् ३
प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः
स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ४
वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः
न्यवेदयन्त त्वरिता राममातुः प्रियं तदा ५
कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता
प्रभाते त्वकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ६
सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा
अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला ७
प्रविश्य च तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम्
ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ८
सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम्
अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ९
तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः
कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः १०
वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम्
प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चोपहितं कुले ११
सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव
अद्यैव हि त्वां धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति १२
मातरं राघवः किंचित्प्रसार्याञ्जलिमब्रवीत्
स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तदानतः १३
देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम्
इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च १४
चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने
मधुमूलफलैर्जीवन्हित्वा मुनिवदामिषम् १५
भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति
मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् १६
तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव
रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् १७
उपावृत्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम्

पांशुगुरिठतसर्वाङ्गीं विममर्श च पाणिना १८
सा राघवमुपासीनमसुखार्ता सुखोचिता
उवाच पुरुषव्याघ्रमुपशृरवति लद्मरो १९
यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव
न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजा २०
एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः
अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते २१
न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे
अपि पुत्रे विपश्येयमिति रामास्थितं मया २२
सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम्
अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां वरा सती
अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति २३
त्वयि संनिहितेऽप्येवमहमासं निराकृता
किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव मे २४
यो हि मां सेवते कश्चिदथ वाप्यनुवर्तते
कैकेय्याः पुत्रमन्वीद्दय स जनो नाभिभाषते २५
दश सप्त च वर्षाणि तव जातस्य राघव
अतीतानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिद्मयम् २६
उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः
दुःखं संवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया २७
स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते
प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा २८
ममैव नूनं मरणं न विद्यते
न चावकाशोऽस्ति यमद्मये मम
यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति
प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव २९
स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं
न भिद्यते यद्भुवि नावदीर्यते
अनेन दुःखेन च देहमर्पितं
ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ३०

इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे
व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि
तपश्च तप्तं यदपत्यकारणात्
त्सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूषरे ३१
यदि ह्यकाले मरणं स्वयेच्छया
लभेत कश्चिद्गुरुदुःखकर्शितः
गताहमद्यैव परेतसंसदं
विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै
भृशमसुखममर्षिता तदा
बहु विललाप समीक्ष्य राघवम्
व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्
त्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किंनरी ३३
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तदशःसर्गः १७

२-१८
तथा तु विलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरम्
उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः १
न रोचते ममाप्येतदार्ये यद्राघवो वनम्
त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशं गतः २
विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः
नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ३
नास्यापराधं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम्
येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ४
न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः
अमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ५
देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम्
अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणात् ६
तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्बाल्यमुपेयुषः
पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ७
यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः

तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ८
मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव
कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ९
निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ
करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये १०
भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति
सर्वानेतान्वधिष्यामि मृदुर्हि परिभूयते ११
त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम्
कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन १२
अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः
सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे १३
दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति
प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय १४
हरामि वीर्याद्दुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः
देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु १५
एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः
उवाच रामं कौसल्या रुदन्ती शोकलालसा १६
भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया
यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते १७
न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम्
विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः १८
धर्मज्ञ यदि धर्मिष्ठो धर्मं चरितुमिच्छसि
शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् १९
शुश्रूषुर्जननीं पुत्र स्वगृहे नियतो वसन्
परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः २०
यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम्
त्वां नाहमनुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् २१
त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन वा
त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् २२
यदि त्वं यास्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम्

अहं प्रायमिहासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् २३
ततस्त्वं प्राप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम्
ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितां पतिः २४
विलपन्तीं तथा दीनां कौसल्यां जननीं ततः
उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् २५
नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम
प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् २६
ऋषिणा च पितुर्वाक्यं कुर्वता व्रतचारिणा
गौर्हता जानता धर्मं कण्डुनापि विपश्चिता २७
अस्माकं च कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः
खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः २८
जामदग्न्येन रामेण रेणुका जननी स्वयम्
कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारिणा २९
न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम्
पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ३०
तदेतत्तु मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा
पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ३१
तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत्
तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम्
अभिप्रायमविज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ३२
धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम्
धर्मसंश्रितमेतच्च पितुर्वचनमुत्तमम् ३३
संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा
न कर्तव्यं वृथा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ३४
सोऽह न शक्ष्यामि पितुर्नियोगमतिवर्तितुम्
पितुर्हि वचनाद्वीर कैकेय्याहं प्रचोदितः ३५
तदेनां विसृजानार्यां क्षत्रधर्माश्रितां मतिम्
धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ३६
तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्भ्रातरं लक्ष्मणाग्रजः
उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलि शिरसानतः ३७

अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम्
शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे
तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात्पुनरेष्याम्यहं पुरीम् ३८
यशो ह्यहं केवलराज्यकारणा
न्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम्
अदीर्घकाले न तु देवि जीविते
वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः ३९
प्रसादयन्नरवृषभः स मातरं
पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान्
अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं
चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम्४०
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टादशः सर्गः १८

२-१९

अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम्
श्वसन्तमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणम् १
आसाद्य रामः सौमित्रिं सुहृदं भ्रातरं प्रियम्
उवाचेदं स धैर्येण धारयन्सत्त्वमात्मवान् २
सौमित्रे योऽभिषेकार्थे मम संभारसंभ्रमः
अभिषेकनिवृत्त्यर्थे सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ३
यस्या मदभिषेकार्थं मानसं परितप्यते
माता नः सा यथा न स्यात्सविशङ्का तथा कुरु ४
तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे
मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुपेक्षितुम् ५
न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन
मातॄणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ६
सत्यः सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः
परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ७
तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहृते
सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ८

अभिषेकविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण
अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितः पुनः ९
मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा
सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयिता ततः १०
मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि
गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनः सुखम् ११
बुद्धिः प्रणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम्
तत्तु नार्हामि संक्लेष्टुं प्रवजिष्यामि माचिरम् १२
कृतान्तस्त्वेव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने
राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने १३
कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम पीडने
यदि भावो न दैवोऽय कृतान्तविहितो भवेत् १४
जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम्
भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा १५
सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थैः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः
उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यद्दैवात्समर्थये १६
कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा
ब्रूयात्सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीडां भर्तृसंनिधौ १७
यदचिन्त्यं तु तद्दैवं भूतेष्वपि न हन्यते
व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः १८
कश्चिद्दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान्
यस्य न ग्रहणं किंचित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते १९
सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ
यस्य किंचित्तथाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् २०
व्याहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते
तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम्
प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् २१
न लक्ष्मणास्मिन्मम राज्यविघ्ने
माता यवीयस्यतिशङ्कनीया
दैवाभिपन्ना हि वदन्त्यनिष्टं

जानासि दैवं च तथाप्रभावम् २२
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनविंशःसर्गः १९

२-२०

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽधशिरा मुहुः
श्रुत्वा मध्यं जगामेव मनसा दुःखहर्षयोः १
तदा तु बद्ध्वा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः
निशश्वास महासर्पो बिलस्थ इव रोषितः २
तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तद्भ्रुकुटीसहितं तदा
बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ३
अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः
तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ४
अग्राक्ष्णा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत्
अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ५
धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्कया
कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ६
यथा दैवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः
किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ७
पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते
सन्ति धर्मोपधाः श्लक्ष्णा धर्मात्मन्किं न बुध्यसे ८
लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम्
येनेयमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महीपते
स हि धर्मो मम द्वेष्यः प्रसङ्गाद्यस्य मुह्यसि ९
यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम्
तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते १०
विक्लवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते
वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ११
दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रबाधितुम्
न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति १२
द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च

दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति १३
अद्य मत्पौरुषहतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः
यद्दैवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् १४
अत्यङ्कुशमिवोद्दामं गजं मदबलोद्धतम्
प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये १५
लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम्
न च कृत्स्नास्त्रयो लोका विहन्युः किं पुनः पिता १६
यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन्समर्थितः
अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा १७
अहं तदाशां छेत्स्यामि पितुस्तस्याश्च या तव
अभिषेकविघातेन पुत्रराज्याय वर्तते १८
मद्बलेन विरुद्धाय न स्याद्दैवबलं तथा
प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम १९
ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम्
आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि २०
पूर्वराजर्षिवृत्त्या हि वनवासो विधीयते
प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने २१
स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया
नैवमिच्छसि धर्मात्मन्राज्यं राम त्वमात्मनि २२
प्रतिजाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक्
राज्यं च तव रक्षेयमहं वेलेव सागरम् २३
मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव
अहमेको महीपालानलं वारयितुं बलात् २४
न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे
नासिराबन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः २५
अमित्रदमनार्थं मे सर्वमेतच्चतुष्टयम्
न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम २६
असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा
प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये २७
खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे

हस्त्यश्वनरहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही २८
खड्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाद्रयः
पतिष्यन्ति द्विपा भूमौ मेघा इव सविद्युतः २९
बद्धगोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने
कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ३०
बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहूञ्जनान्
विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्नृवाजिगजमर्मसु ३१
अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति
राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ३२
अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च
वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ३३
अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः
अभिषेचनविघ्नस्य कर्तॄणां ते निवारणे ३४
ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां
तवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः
यथा तवेयं वसुधा वशे भवे-
त्तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ३५
विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृ-
त्स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः
उवाच पित्र्ये वचने व्यवस्थितं
निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः ३६
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः २०

२-२१

तं समीक्ष्य त्ववहितं पितुर्निर्देशपालने
कौसल्या वाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् १
अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः
मयि जातो दशरथात्कथमुञ्छेन वर्तयेत् २
यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते
कथं स भोक्ष्यते नाथो वने मूलफलान्ययम् ३

क एतच्छ्रद्दधेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम्
गुणवान्दयितो राज्ञो राघवो यद्विवास्यते ४
त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान्
प्रधक्ष्यति यथा कक्षं चित्रभानुर्हिमात्यये ५
कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तं नानुगच्छति
अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र पुत्र गमिष्यसि ६
तथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः
श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ७
कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते
भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ८
भर्तुः किल परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः
स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ९
यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः
शुश्रूषा क्रियतां तावत्स हि धर्मः सनातनः १०
एवमुक्ता तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना
तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्लिष्टकारिणम् ११
एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतां वरः
भूयस्तामब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् १२
मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः
राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठ सर्वेषामीश्वरः प्रभुः १३
इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च
वर्षाणि परमप्रीतः स्थास्यामि वचने तव १४
एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा
उवाच परमार्ता तु कौसल्या पुत्रवत्सला १५
आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम्
नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीं यथा
यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया १६
तां तथा रुदतीं रामो रुदन्वचनमब्रवीत्
जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च
भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः १७

भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः
भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा १८
यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः
श्रमं नावाप्नुयात्किंचिदप्रमता तथा कुरु १९
व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा
भर्तारं नानुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत २०
शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता
एष धर्मः पुरा दृष्टो लोके वेदे श्रुतः स्मृतः २१
पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सुव्रताः
एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी २२
प्राप्स्यसे परमं कामं मयि प्रत्यागते सति
यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् २३
एवमुक्ता तु रामेण बाष्पपर्याकुलेक्षणा
कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत्
गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो २४
तथा हि रामं वनवासनिश्चितं
समीक्ष्य देवी परमेण चेतसा
उवाच रामं शुभलक्षणं वचो
बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी २५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः२१

२-२२

सापनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी १
स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षयः
स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽयमा २
ऋतवश्चैव पक्षाश्च मासाः संवत्सराः क्षपाः
दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ३
स्मृतिर्धृतिश्च धर्मश्च पान्तु त्वां पुत्र सर्वतः
स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्च सबृहस्पतिः ४

सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः
नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सहदेवताः
महावनानि चरतो मुनिवेषस्य धीमतः ५
प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने
सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्गहने तव ६
महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः
महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुह्यन्तु पुत्रक ७
नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सत्त्वजातयः
मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ८
आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः
सर्वसंपत्तयो राम स्वस्तिमान्गच्छ पुत्रक ९
स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनःपुनः
सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः १०
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतभर्ता तथर्षयः
ये च शेषाः सुरास्ते त्वां रक्षन्तु वनवासिनम् ११
इति माल्यैः सुरगणान्गन्धैश्चापि यशस्विनी
स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चायतलोचना १२
यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते
वृत्रनाशे समभवत्तते भवतु मङ्गलम् १३
यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत्पुरा
अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् १४
ओषधीं चापि सिद्धार्थां विशल्यकरणीं शुभाम्
चकार रक्षां कौसल्या मन्त्रैरभिजजाप च १५
आनम्य मूर्ध्नि चाघ्राय परिष्वज्य यशस्वनी
अवदत्पुत्र सिद्धार्थो गच्छ राम यथासुखम् १६
अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम्
पश्यामि त्वां सुखं वत्स सुस्थितं राजवेश्मनि १७
मयार्चिता देवगणाः शिवादयो
महर्षयो भूतमहासुरोरगाः
अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते

हितानि काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव १८
इतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना
समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
पुनः पुनश्चापि निपीड्य सस्वजे १९
तथा तु देव्या स कृतप्रदक्षिणो
निपीड्य मातुश्चरणौ पुनः पुनः
जगाम सीतानिलयं महायशाः
स राघवः प्रज्वलितः स्वया श्रिया २०
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः २२

२-२३

अभिवाद्य तु कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम्
कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः १
विराजयन्राजसुतो राजमार्गं नरैर्वृतम्
हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया २
वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी
तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ३
देवकार्यं स्म सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना
अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्रं प्रतीक्षते ४
प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितम्
प्रहृष्टजनसंपूर्णं ह्रिया किंचिदवाङ्मुखः ५
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम्
अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ६
विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम्
आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ७
अद्य बार्हस्पतः श्रीमान्युक्तः पुष्यो नु राघव
प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ८
न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च
आवृतं वदनं वल्गु छत्त्रेणाभिविराजते ९

व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम्
चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् १०
वाग्मिनो बन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ
स्तुवन्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ११
न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः
मूर्ध्नि मूर्धावसिक्तस्य दधति स्म विधानतः १२
न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः
अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तथा १३
चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषणैः
मुख्यः पुष्यरथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः १४
न हस्ती चाग्रतः श्रीमांस्तव लक्षणपूजितः
प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः १५
न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन
भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरःसरम् १६
अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव
अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते १७
इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः
सीते तत्रभवांस्तातः प्रव्राजयति मां वनम् १८
कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि
शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाभ्यागतं मम १९
राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन मे
कैकेय्यै प्रीतमनसा पुरा दत्तौ महावरौ २०
तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते
प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः २१
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया
पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः
सोऽह त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् २२
भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन
ऋद्धियुक्ता हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम्
तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम २३

नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन
अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्य वर्तितुम् २४
अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन्
वनमद्यैव यास्यामि स्थिरा भव मनस्विनि २५
याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम्
व्रतोपवासरतया भवितव्यं त्वयानघे २६
काल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि
वन्दितव्यो दशरथः पिता मम नरेश्वरः २७
माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकर्शिता
धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमानमर्हति २८
वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः
स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः २९
भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः
त्वया लक्ष्मणशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ३०
विप्रियं न च कर्तव्यं भरतस्य कदाचन
स हि राजा प्रभुश्चैव देशस्य च कुलस्य च ३१
आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः
राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ३२
औरसानपि पुत्रान्हि त्यजन्त्यहितकारिणः
समर्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ३३
अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये
त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि
यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचि
त्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ३४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः२३

२-२४

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी
प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् १
आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा

स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपासते २
भर्तुर्भाग्यं तु भार्यैका प्राप्नोति पुरुषर्षभ
अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ३
न पिता नात्मजो नात्मा न माता न सखीजनः
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ४
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघव
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुशकण्टकान् ५
ईर्ष्यारोषौ बहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम्
नय मां वीर विश्रब्धः पापं मयि न विद्यते ६
प्रासादाग्रैर्विमानैर्वा वैहायसगतेन वा
सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ७
अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम्
नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ८
सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः
अचिन्तयन्ती त्रींल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ९
शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी
सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु १०
त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम्
अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ११
फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः
न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती सह त्वया १२
इच्छामि सरितः शैलान्पल्वलानि वनानि च
द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता १३
हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधु पुष्पिताः
इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण संगता १४
सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी
एवं वर्षसहस्राणां शतं वाहं त्वया सह १५
स्वर्गेऽपि च विना वासो भविता यदि राघव
त्वया मम नरव्याघ नाहं तमपि रोचये १६
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं

मृगायुतं वानरवारणैर्युतम्
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे
तवैव पादावुपगृह्य संमता १७
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं
त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम्
नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां
न ते मयातो गुरुता भविष्यति १८
तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलो
न च स्म सीतां नृवरो निनीषति
उवाच चैनां बहु संनिवर्तने
वने निवासस्य च दुःखितां प्रति १९

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः२४

२-२५

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः
निवर्तनार्थे धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह १
सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा
इहाचर स्वधर्मं त्वं मा यथा मनसः सुखम् २
सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले
वने दोषा हि बहवो वदतस्तान्निबोध मे ३
सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः
बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ४
हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते
सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ५
गिरिनिर्झरसंभूता गिरिकन्दरवासिनाम्
सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ६
सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले
रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखतरं वनम् ७
उपवासश्च कर्तव्यो यथाप्राणेन मैथिलि
जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारिणा ८

अतीव वातस्तिमिरं बुभुक्षा चात्र नित्यशः
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ९
सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भामिनि
चरन्ति पृथिवीं दर्पादतो दुःखतरं वनम् १०
नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः
तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ११
पतंगा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह
बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् १२
द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशकाशाश्च भामिनि
वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखतरं वनम् १३
तदलं ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव
विमृशन्निह पश्यामि बहुदोषतरं वनम् १४
वनं तु नेतुं न कृता मतिस्तदा
बभूव रामेण यदा महात्मना
न तस्य सीता वचनं चकारत
त्ततोऽब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता १५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः२५

२-२६

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता
प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् १
ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति
गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृतान् २
त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया
त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ३
न च मां त्वत्समीपस्थामपि शक्नोति राघव
सुराणामीश्वरः शक्रः प्रधर्षयितुमोजसा ४
पतिहीना तु या नारी न सा शक्ष्यति जीवितुम्
काममेवंविधं राम त्वया मम विदर्शितम् ५
अथ चापि महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम्

पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ६
लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे
वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ७
आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल
सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ८
कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया
कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ९
वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल
प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः १०
कन्यया च पितुर्गेहे वनवासः श्रुतो मया
भिक्षिण्याः साधुवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ११
प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं वै बहुविधं प्रभो
गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया १२
कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव
वनवासस्य शूरस्य चर्या हि मम रोचते १३
शुद्धात्मन्प्रेमभावाद्धि भविष्यामि विकल्मषा
भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम दैवतम् १४
प्रेत्यभावेऽपि कल्याणः संगमो मे सह त्वया
श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् १५
इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते
अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा १६
एवमस्मात्स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम्
नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना १७
भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः
नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् १८
यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि
विषमग्निं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् १९
एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति
नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् २०
एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता

स्नापयन्तीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः २१
चिन्तयन्तीं तथा तां तु निवर्तयितुमात्मवान्
क्रोधाविष्टां तु वैदेहीं काकुत्स्थो बह्वसान्त्वयत् २२
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः२६

२-२७ख च

सान्त्व्यमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा
वनवासनिमित्ताय भर्तारमिदमब्रवीत् १
सा तमुत्तमसंविग्ना सीता विपुलवक्षसम्
प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् २
किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः
राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ३
अनृतं बत लोकोऽयमज्ञानाद्यद्धि वक्ष्यति
तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ४
किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते
यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ५
द्युमत्सेनसुतं वीर सत्यवन्तमनुव्रताम्
सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ६
न त्वहं मनसाप्यन्यं द्रष्टास्मि त्वदृतेऽनघ
त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ७
स्वयं तु भार्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम्
शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ८
स मामनादाय वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि
तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यात्सह त्वया ९
न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः
पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्वपि १०
कुशकाशशरेषीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः
तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ११
महावातसमुद्धूतं यन्मामवकरिष्यति
रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनम् १२

शाद्वलेषु यदासिष्ये वनान्ते वनगोचरा
कुथास्तरणतल्पेषु किं स्यात्सुखतरं ततः १३
पत्रं मूलं फलं यत्त्वमल्पं वा यदि वा बहु
दास्यसि स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् १४
न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेश्मनः
आर्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च १५
न च तत्रगतः किंचिद्द्रष्टुमर्हसि विप्रियम्
मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा १६
यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना
इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह १७
अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसि
विषमद्यैव पास्यामि मा विशं द्विषतां वशम् १८
पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम्
उज्झितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् १९
इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे
किं पुनर्दश वर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता २०
इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु
चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सस्वरम् २१
सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना
चिरसंनियतं वाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः २२
तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवम्
नेत्राभ्यां परिसुस्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् २३
तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम्
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा २४
न देवि तव दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये
न हि मेऽस्ति भयं किंचित्स्वयंभोरिव सर्वतः २५
तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने
वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे २६
यत्सृष्टासि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि
न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा २७

धर्मस्तु गजनासोरु सद्भिराचरितः पुरा
तं चाहमनुवर्तेऽद्य यथा सूर्यं सुवर्चला २८
एष धर्मस्तु सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता
अतश्चाज्ञां व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे २९
स मां पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः
तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः
अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ३०
ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम्
देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च माचिरम् ३१
अनुकूलं तु सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमात्मनः
क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेवोपचक्रमे ३२
ततः प्रहृष्टा परिपूर्णमानसा
यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम्
धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना
प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ३३
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः२७

२-२८

ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः
स्थितं प्राग्गामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् १
मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम्
को भरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् २
अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव
स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ३
सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता
दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ४
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा
प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ५
तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति
कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नात्र संशयः ६

कौसल्या विभृयादार्या सहस्रमपि मद्विधान्
यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीवनम् ७
धनुरादाय सशरं खनित्रपिटकाधरः
अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानमनुदर्शयन् ८
आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च
वन्यानि यानि चान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनाम् ९
भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते
अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते १०
रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम्
व्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ११
ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम्
जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने १२
अभेद्यकवचे दिव्ये तूणी चाक्षयसायकौ
आदित्यविमलौ चोभौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ १३
सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसद्मनि
स त्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण १४
स सुहृज्जनमामन्त्र्य वनवासाय निश्चितः
इक्ष्वाकुगुरुमामन्त्र्य जग्राहायुधमुत्तमम् १५
तद्दिव्यं राजिशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम
रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् १६
तमुवाचात्मवान्रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम्
काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण १७
अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम्
ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप १८
वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः
तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् १९
वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं
त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम्
अभिप्रयास्यामि वनं समस्ता
नभ्यर्च्य शिष्टानपरान्द्विजातीन् २०यरव्म

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाराडेऽष्टाविंशः सर्गः २८

२-२९

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः शुभतरं प्रियम्
गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् १
तं विप्रमग्न्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत्
सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्करकारिणः २
ततः संध्यामुपास्याशु गत्वा सौमित्रिणा सह
जुष्टं तत्प्राविशल्लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ३
तमागतं वेदविदं प्राञ्जलि सीतया सह
सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितम् ४
जातरूपमयैर्मुख्यैरङ्गदैः कुराडलैः शुभैः
सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ५
अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुस्थः प्रत्यपूजयत्
सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ६
हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय
रशनां चाधुना सीता दातुमिच्छति ते सखे ७
पर्यङ्कमग्र्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम्
तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ८
नागः शत्रुंजयो नाम मातुलो यं ददौ मम
तं ते गजसहस्रेण ददामि द्विजपुंगव ९
इत्युक्त स हि रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत्
रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः १०
अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियं रामः प्रियंवदः
सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् ११
अगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ
अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवाम्बुभिः १२
कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति
आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् १३
तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय

कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः १४
सूतश्चित्ररथश्चार्यः सचिवः सुचिरोषितः
तोषयैनं महार्हैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा १५
शालिवाहसहस्त्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा
व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्त्रमुपाकुरु १६
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम्
यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा १७
अथाब्रवीद्बाष्पकलांस्तिष्ठतश्चोपजीविनः
संप्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीविनः १८
लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम
अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम १९
इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम्
उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति
ततोऽस्य धनमाजह्रुः सर्वमेवोपजीविनः २०
ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः
द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्योऽभ्यदापयत् २१
तत्रासीत्पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः
आ पञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत् २२
स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत्
निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महायशः
उञ्छवृत्तिर्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति २३
तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम्
गवां सहस्त्रमप्येकं न तु विश्राणितं मया
परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसि २४
स शाटीं त्वरितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम्
आविध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगितः २५
उवाच च ततो रामस्तं गार्ग्यमभिसान्त्वयन्
मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम २६
ततः सभार्यस्त्रिजटोमहामुनि
र्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः

यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणी
स्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः २७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशःसर्गः २९

२-३०

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ १
ततो गृहीते दुष्प्रेक्ष्ये अशोभेतां तदायुधे
मालादामभिरासक्ते सीतया समलंकृते २
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च
अधिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ३
न हि रथ्याः स्म शक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः
आरुह्य तस्मात्प्रासादान्दीनाः पश्यन्ति राघवम् ४
पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जनाः
ऊचुर्बहुविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ५
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलं महत्
तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ६
एश्वर्यस्य रसज्ञः सन्कामिनां चैव कामदः
नेच्छत्येवानृतं कर्तुं पितरं धर्मगौरवात् ७
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि
तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ८
अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम्
वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ९
अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते
न हि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुमर्हति १०
निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम्
किं पुनर्यस्य लोकोऽय जितो वृत्तेन केवलम् ११
आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः
राघवं शोभयन्त्येते षड्गुणाः पुरुषोत्तमम् १२
तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः

ऋौदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् १३
पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः
मूलस्यैवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः १४
ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सहबान्धवाः
गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः १५
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च
एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् १६
समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च
उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः १७
रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः
ऋस्मत्त्यक्तानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् १८
वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः
ऋस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् १९
बिलानि दंष्ट्रिण सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः
ऋस्मत्त्यक्तं प्रपद्यन्तां सेव्यमानं त्यजन्तु च २०
इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः
शुश्राव रामः श्रुत्वा च न विचक्रेऽस्य मानसम् २१
प्रतीक्षमाणोऽभिजनं तदार्त
मनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ
जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः
पितुर्निर्देशं विधिवच्चिकीर्षुः २२
तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा
रामो गमिष्यन्वनमार्तरूपम्
व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं
पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् २३
पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो
वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः
स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवी
न्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे २४

इति श्रीरामायणे ऋयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ३०

२-३१

स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेन्द्रियः
प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह १
आलोक्य तु महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम्
राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिरासदत् २
अयं स पुरुषव्याघ्र द्वारि तिष्ठति ते सुतः
ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ३
स त्वा पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः
सर्वान्सुहृद आपृच्छ्य त्वामिदानीं दिदृक्षते ४
गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते
वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ५
स सत्यवादी धर्मात्मा गाम्भीर्यात्सागरोपमः
आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ६
सुमन्त्रानय मे दारान्ये केचिदिह मामकाः
दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ७
सोऽन्तपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत्
आर्यो ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र माचिरम् ८
एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया
प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ९
अर्धसप्तशतास्तास्तु प्रमदास्ताम्रलोचनाः
कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः १०
आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः
उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ११
स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तदा
जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः १२
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम्
उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः १३
सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः
तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्छितः १४

तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः
विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तदा १५
स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि
हा हा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्छितः १६
तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ
पर्यङ्के सीतया सार्धं रुदन्तः समवेशयन् १७
अथ रामो मुहूर्तेन लब्धसंज्ञं महीपतिम्
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिप्लुतम् १८
आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् १९
लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेति मां वनम्
कारणैर्बहुभिस्तथ्यैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः २०
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद
लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिव प्रजाः २१
प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपतेः
उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् २२
अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः
अयोध्यायास्त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् २३
एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः
प्रत्युवाचाञ्जलि कृत्वा पितरं वाक्यकोविदः २४
भवान्वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्यं त्वयानृतम् २५
श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च
गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् २६
अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा
मातरं मां च संपश्यन्वसेमामद्य शर्वरीम्
तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः काले साधयिष्यसि २७
अथ रामस्तथा श्रुत्वा पितुरार्तस्य भाषितम्
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् २८
प्राप्स्यामि यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति

अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे २९
इयं सराष्ट्रा सजना धनधान्यसमाकुला
मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ३०
अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्बाष्पपरिप्लुतः
न हि क्षुभ्यति दुर्धर्षः समुद्रः सरितां पतिः ३१
नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मैथिलीम्
त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ ३२
पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला
मया निसृष्टा भरताय दीयताम्
अहं निदेशं भवतोऽनुपालय-
न्वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम ३३
मया निसृष्टां भरतो महीमिमां
सशैलखण्डां सपुरां सकाननाम्
शिवां सुसीमामनुशास्तु केवलं
त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत् ३४
न मे तथा पार्थिव धीयते मनो
महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये
यथा निदेशे तव शिष्टसंमते
व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ ३५
तदद्य नैवानघ राज्यमव्ययं
न सर्वकामान्न सुखं न मैथिलीम्
न जीवितं त्वामनृतेन योजय-
न्वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ३६
फलानि मूलानि च भक्षयन्वने
गिरींश्च पश्यन्सरितः सरांसि च
वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं
सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः ३७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ३१

२-३२

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीडितोत्र प्रतिज्ञया
सबाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं पुनः पुनः १
सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः
राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् २
रूपाजीवाश्च शालिन्यो वणिजश्च महाधनाः
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीं सुप्रसारिताः ३
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः
तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ४
निघ्नन्मृगान्कुञ्जरांश्च पिबंश्चारण्यकं मधु
नदीश्च विविधाः पश्यन्न राज्यं संस्मरिष्यति ५
धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः
तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ६
यजन्पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः
ऋषिभिश्च समागम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ७
भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति
सर्वकामैः पुनः श्रीमान्रामः संसाध्यतामिति ८
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम्
मुखं चाप्यगमच्छोषं स्वरश्चापि न्यरुध्यत ९
सा विषण्णा च संत्रस्ता कैकेयी वाक्यमब्रवीत्
राज्यं गतजनं साधो पीतमण्डां सुरामिव
निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते १०
कैकेय्या मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम
राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम्
वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते ११
कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत्
तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठं पुत्रमुपारुधत्
असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति १२
एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत्
व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत १३
तत्र वृद्धो महामात्यः सिद्धार्थो नाम नामतः

शुचिर्वहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् १४
असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान्
सरय्वाः प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः १५
तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन्
असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्रवर्धन १६
तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम्
ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् १७
क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान्बालानुद्भ्रांतचेतनः
सरय्वां प्रक्षिपन्मौर्ख्यादतुलां प्रीतिमश्नुते १८
स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः
तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया १९
इत्येवमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः
रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते २०
श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वनः
शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् २१
अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं
राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च
सहैव राज्ञा भरतेन च त्वं
यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम् २२
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः३२

२-३३

महामात्यवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा
अन्वभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् १
त्यक्तभोगस्य मे राजन्वने वन्येन जीवतः
किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः २
यो हि दत्त्वा द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः
रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ३
तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते
सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ४

खनित्रपिटके चोभे ममानयत गच्छतः
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ५
अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम्
उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ६
स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते
सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ७
लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे
तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ८
अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी
समीक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृषती वागुरामिव ९
सा व्यपत्रपमाणेव प्रतिगृह्य च दुर्मनाः
गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत्
कथं नु चीरं वध्नन्ति मुनयो वनवासिनः १०
कृत्वा कण्ठे च सा चीरमेकमादाय पाणिना
तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ११
तस्यास्तत्क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृतां वरः
चीरं बबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् १२
तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत्
प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वां दशरथं त्विति १३
स निःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत्
कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति १४
ननु पर्याप्तमेतत्ते पापे रामविवासनम्
किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः १५
एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम्
अवाक्शिरसमासीनमिदं वचनमब्रवीत् १६
इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी
वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते १७
मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम्
अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि १८
इमां महेन्द्रोपम जातगर्धिनीं तथा

विधातुं जननीं ममार्हसि
यथा वनस्थे मयि शोककर्शिता
न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् १९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः३३

२-३४

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम्
समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः १
नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम्
न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः २
स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः
विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ३
मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः
प्राणिनो हिंसिता वापि तस्मादिदमुपस्थितम् ४
न त्वेवानागते काले देहाच्च्यवति जीवितम्
कैकेय्या क्लिश्यमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ५
योऽह पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम्
विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ६
एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽय क्लिश्यते जनः
स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निकृतिं त्विमाम् ७
एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण पिहितेक्षणः
रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक ह ८
संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ९
औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि हयोत्तमैः
प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परम् १०
एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते
पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ११
राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः
योजयित्वाययौ तत्र रथमश्वैरलंकृतम् १२

तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम्
आचचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः १३
राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये
उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचि १४
वासांसि च महार्हाणि भूषणानि वराणि च
वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय १५
नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः
प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै क्षिप्रमेव तत् १६
सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम्
भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः १७
व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता
उद्यतोंऽशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः १८
तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत्
अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाघ्राय मैथिलीम् १९
असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन्सततं सत्कृताः प्रियैः
भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः २०
स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रव्राजितो मम
तव दैवतमस्त्वेष निर्धनः सधनोऽपि वा २१
विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम्
कृताञ्जलिरुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिता २२
करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति माम्
अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे २३
न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति
धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा २४
नातन्त्री वाद्यते वीणा नाचक्रो वर्तते रथः
नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा २५
मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः
अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् २६
साहमेवंगता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा
आर्ये किमवमन्येयं स्त्रीणां भर्ता हि दैवतम् २७

सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयंगमम्
शुद्धसत्त्वा मुमोचाश्रु सहसा दुःखहर्षजम् २८
तां प्राञ्जलिरभिक्रम्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम्
रामः परमधर्मज्ञो मातरं वाक्यमब्रवीत् २९
अम्ब मा दुःखिता भूस्त्वं पश्य त्वं पितरं मम
क्षयो हि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ३०
सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च
सा समग्रमिह प्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृद्वृतम् ३१
एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः
त्रयःशतशतार्धा हि ददर्शावेक्ष्य मातरः ३२
ताश्चापि स तथैवार्ता मातृर्दशरथात्मजः
धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलि ३३
संवासात्परुषं किंचिदज्ञानाद्वापि यत्कृतम्
तन्मे समनुजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ३४
जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निःस्वनः
मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ३५
मुरजपणवमेघघोषव
द्दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा
विलपितपरिदेवनाकुलं
व्यसनगतं तदभूत्सुदुःखितम् ३६
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशःसर्गः ३४

२-३५

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलि
उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् १
तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सीतया सह
राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् २
अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत्
अथ मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ३
तं वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत्

हितकामा महाबाहुं मूर्ध्न्युपाघ्राय लक्ष्मणम् ४
सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने
रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ५
व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ
एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ६
इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम्
दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु च ७
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ८
ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्
विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ९
रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः
क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसि १०
चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया
तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्यासि चोदितः ११
तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा
आरुरोह वरारोहा कृत्वालंकारमात्मनः १२
तथैवायुधजातानि भ्रातृभ्यां कवचानि च
रथोपस्थे प्रतिन्यस्य सचर्म कठिनं च तत् १३
सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वा धृष्टमचोदयत्
सुमन्त्रः संमतानश्वान्वायुवेगसमाञ्जवे १४
प्रयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे
वभूव नगरे मूर्च्छा बलमूर्च्छा जनस्य च १५
तत्समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम्
हयशिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् १६
ततः सबालवृद्धा सा पुरी परमपीडिता
राममेवाभिदुद्राव घर्मार्तः सलिलं यथा १७
पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः
वाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशदुःखिताः १८
संयच्छ वाजिनां रश्मीन्सूत याहि शनैः शनैः

मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति १९
आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम्
यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते २०
कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम्
न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा २१
अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम्
भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि २२
महत्येषा हि ते सिद्धिरेष चाभ्युदयो महान्
एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि
एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् २३
अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः
निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्गृहात् २४
शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः
यथा नादः करेणूनां बद्धे महति कुञ्जरे २५
पिता च राजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदा बभौ
परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा २६
ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः
नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् २७
हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे
अन्तःपुरं समृद्धं च क्रोशन्तं पर्यदेवयन् २८
अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम्
राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि
धर्मपाशेन संक्षिप्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत २९
पदातिनौ च यानार्हावदुःखार्हौ सुखोचितौ
दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ३०
न हि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखदं दर्शनं पितुः
मातुश्च सहितुं शक्तस्तोत्रार्दित इव द्विपः ३१
तथा रुदन्तीं कौसल्यां रथं तमनुधावतीम्
क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च
असकृत्प्रैक्षत तदा नृत्यन्तीमिव मातरम् ३२

तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः
सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ३३
नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वद्व्यसि
चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ३४
रामस्य स वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम्
व्रजतोऽपि हयाञ्शीघ्रं चोदयामास सारथिः ३५
न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम्
मनसाप्यश्रुवेगैश्च न न्यवर्तत मानुषम् ३६
यमिच्छेत्पुनरायान्तं नैनं दूरमनुव्रजेत्
इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ३७
तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नं
प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः
निशम्य राजा कृपणः सभार्यो
व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ३८
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः३५

२-३६
तस्मिस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ
आर्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् १
अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः
यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क्व नु गच्छति २
न क्रुध्यत्यभिशस्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन्
क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः क्व गच्छति ३ण्
कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते
तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क्व नु गच्छति ४
कैकेय्या क्लिश्यमानेन राज्ञा संचोदितो वनम्
परित्राता जनस्यास्य जगतः क्व नु गच्छति ५
अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संप्रियम्
धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ६
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः

रुरुदुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ७
स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः
पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा चासीत्सुदुःखितः ८
नाग्निहोत्राण्यहूयन्त सूर्यश्चान्तरधीयत
व्यसृजन्कवलान्नागा गावो वत्सान्न पाययन् ९
त्रिशङ्कुर्लोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि
दारुणाः सोममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः १०
नक्षत्राणि गतार्चींषि ग्रहाश्च गततेजसः
विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ११
अकस्मान्नागरः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत्
आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः १२
वाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः
न हृष्टो लक्ष्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः १३
न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः
न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् १४
अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा
सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् १५
ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः
शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं न जहुस्तदा १६
ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना
पुंरदरेणेव मही सपर्वता
चचाल घोरं भयभारपीडिता
सनागयोधाश्वगणा ननाद च १७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ३६

२-३७

यावत्तु निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत
नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी १
यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम्
तावद्व्यवर्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने २

न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः
तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ३
तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमङ्गना
वामं चास्यान्वगात्पार्श्वं कैकेयी भरतप्रिया ४
तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च
उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ५
कैकेयि मा ममाङ्गानि स्प्राक्षीस्त्वं दुष्टचारिणी
न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ६
ये च त्वामुपजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम
केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजाम्यहम् ७
अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत्
अनुजानामि तत्सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ८
भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्येदमव्ययम्
यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मा मा तद्दत्तमागमत् ९
अथ रेणुसमुध्वस्तं तमुत्थाप्य नराधिपम्
न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककर्शिता १०
हत्वेव ब्राह्मणं कामात्स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना
अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम् ११
निवृत्यैव निवृत्यैव सीदतो रथवर्त्मसु
राज्ञो नातिबभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा १२
विललाप च दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन्
नगरान्तमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीत् १३
वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजम्
पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते १४
स नूनं क्वचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः
काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते १५
उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांशुगुण्ठितः
विनिःश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः १६
द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः
राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् १७

सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस
न हि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे १८
इत्येवं विलपन्राजा जनौघेनाभिसंवृतः
अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश पुरोत्तमम् १९
शून्यचत्वरवेश्मान्तां संवृतापणदेवताम्
क्लान्तदुर्बलदुःखार्तां नात्याकीर्णमहापथाम् २०
तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवानुचिन्तयन्
विलपन्प्राविशद्राजा गृहं सूर्य इवाम्बुदम् २१
महाह्रदमिवाक्षोभ्यं सुपर्णेन हृतोरगम्
रामेण रहितं वेश्म वैदेह्या लक्ष्मणेन च २२
कौसल्याया गृहं शीघ्रं राममातुर्नयन्तु माम्
इति ब्रुवन्तं राजानमनयन्द्वारदर्शिनः २३
ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशनम्
अधिरुह्यापि शयनं बभूव लुलितं मनः २४
तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यम्य वीर्यवान्
उच्चैःस्वरेण चुक्रोश हा राघव जहासि माम् २५
सुखिता बत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः
परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् २६
न त्वां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश
रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते २७
तं राममेवानुविचिन्तयन्तं
समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रम्
उपोपविश्याधिकमार्तरूपा
विनिःश्वसन्ती विललाप कृच्छ्रम् २८
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ३७

२-३८

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम्
कौसल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिम् १
राघवे नरशार्दूले विषमुप्त्वा द्विजिह्ववत्

विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि पन्नगी २
विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता
त्रासयिष्यति मां भूयो दुष्टाहिरिव वेश्मनि ३
अथ स्म नगरे रामश्चरन्भैक्षं गृहे वसेत्
कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ४
पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्यथेष्टतः
प्रदिष्टो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ५
गजराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः
वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ६
वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यानुमते त्वया
त्यक्तानां वनवासाय का न्ववस्था भविष्यति ७
ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः
कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ८
अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः
सभार्यं यत्सह भ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ९
श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरो कदायोध्या भविष्यति
यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी १०
कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ
नन्दिष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ११
कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति
पुरस्कृत्य रथे सीतां वृषभो गोवधूमिव १२
कदा प्राणिसहस्त्राणि राजमार्गे ममात्मजौ
लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिंदमौ १३
कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च
प्रदिशन्त्यः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् १४
कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः
अभ्युपैष्यति धर्मज्ञस्त्रिवर्ष इव मां ललन् १५
निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया
पातुकामेषु वत्सेषु मातृणां शातिताः स्तनाः १६
साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता

कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौर्बलात् १७
न हि तावद्गुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम्
एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे १८
न हि मे जीविते किंचित्सामर्थ्यमिह कल्प्यते
अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं महाबाहुं महाबलम् १९
अयं हि मां दीपयते समुत्थित
स्तनूजशोकप्रभवो हुताशनः
महीमिमां रश्मिभिरुत्तमप्रभो
यथा निदाधे भगवान्दिवाकरः २०
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ३८

२-३९

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम्
इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् १
तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः पुत्रः स पुरुषोत्तमः
किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा २
यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः
साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ३
शिष्टैराचरिते सम्यक्शश्वत्प्रेत्य फलोदये
रामो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ४
वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणोऽस्मिन्सदानघः
दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ५
अरण्यवासे यद्दुःखं जानन्ती वै सुखोचिता
अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ६
कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयति प्रभुः
दमसत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ७
व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम्
न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ८
शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः
राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ९

शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन्
रश्मिभिः संस्पृशञ्शीतैश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति १०
ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे
दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ११
पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः
क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते १२
दुःखजं विसृजन्त्यस्त्रं निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यम्
समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां क्षिप्रमानन्दजं पयः १३
अभिवादयमानं तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम्
मुदाश्रु मोक्ष्यसे क्षिप्रं मेघलेखेव वार्षिकी १४
पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः
कराभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति १५
निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं
रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः
सद्यः शरीरे विननाश शोकः
शरद्गतो मेघ इवाल्पतोयः १६
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः३९

२-४०

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम्
अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः १
निवर्तितेऽपि च बलात्सुहृद्वर्गे च राजनि
नैवं ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् २
अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः
वभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ३
स याच्यमानः काकुत्स्थः स्वाभिः प्रकृतिभिस्तिदा
कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ४
अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिबन्निव
उवाच रामः स्नेहेन ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ५
या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम्

मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा निवेश्यताम् ६
स हि कल्याणचारित्रः कैकेय्यानन्दवर्धनः
करिष्यति यथावद्वः प्रियाणि च हितानि च ७
ज्ञानवृद्धो वयोबालो मृदुर्वीर्यगुणान्वितः
अनुरूपं स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ८
स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः
अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ९
न च तप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि
महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया १०
यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवास्थितोऽभवत्
तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ११
बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह
चकर्षेव गुणैर्बद्ध्वा जनं पुरनिवासिनम् १२
ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा
वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः १३
वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः
निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि
उपवाह्यस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनम् १४
एवमार्तप्रलापांस्तान्वृद्धान्प्रलपतो द्विजान्
अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह १५
पद्ध्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः
संनिकृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः १६
द्विजातींस्तु पदातींस्तान्रामश्चारित्रवत्सलः
न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः १७
गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रान्तमानसाः
ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः १८
ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति
द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्नयोऽप्यनुयान्त्यमी १९
वाजपेयसमुत्थानि छत्राण्येतानि पश्य नः
पृष्ठतोऽनुप्रयातानि हंसानिव जलात्यये २०

अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते
एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वाजपेयिकैः २१
या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी
त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी २२
हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं धनम्
वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः २३
न पुनर्निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः
त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्ममवेक्षितुम् २४
याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्लशिरोरुहैः
शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांशुलैः २५
बहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः
तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्तने २६
भक्तिमन्ति हि भूतानि जंगमाजंगमानि च
याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय २७
अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिभिः
उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः २८
निश्चेष्टाहारसंचारा वृक्षैकस्थानविष्ठिताः
पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम् २९
एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने
ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ३०
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ४०

२-४१

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः
सीतामुद्वीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् १
इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रस्थिता वनम्
वनवासस्य भद्रं ते स नोत्कण्ठितुमर्हसि २
पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः
यथानिलयमायद्भिर्निलीनानि मृगद्विजैः ३
अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम

सस्त्रीपुंसा गतानस्माञ्शोचिष्यति न संशयः ४
भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे
धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ५
भरतस्यानृशंसत्वं संचिन्त्याहं पुनःपुनः
नानुशोचामि पितरं मातरं चापि लक्ष्मण ६
त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम्
अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थे सहायता ७
अद्भिरेव तु सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमाम्
एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ८
एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः
अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ९
सोऽश्वान्सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्त समुपागते
प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः १०
उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपस्थिताम्
रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ११
तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैः कृताम्
रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह १२
सभार्यं संप्रसुप्तं तं भ्रातरं वीक्ष्य लक्ष्मणः
कथयामास सूताय रामस्य विविधान्गुणान् १३
जाग्रतो ह्येव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः
सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् १४
गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया विदूरतः
अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह १५
उत्थाय तु महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च
अब्रवीद्भ्रातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् १६
अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निरपेक्षान्गृहेष्वपि
वृक्षमूलेषु संसुप्तान्पश्य लक्ष्मण सांप्रतम् १७
यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने
अपि प्राणानसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् १८
यावदेव तु संसुप्तास्तावदेव वयं लघु

रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् १९
अतो भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः
स्वपेयुरनुरक्ता मां वृक्षमूलानि संश्रिताः २०
पौरा ह्यात्मकृताद्दुःखाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः
न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः २१
अब्रवील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम्
रोचते मे महाप्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति २२
सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः
योजयित्वाथ रामाय प्राञ्जलि प्रत्यवेदयत् २३
मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः
उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमास्थाय सारथे २४
मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः
यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः २५
रामस्य वचनं श्रुत्वा तथा चक्रे स सारथिः
प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् २६
तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः
शीघ्रगामाकुलावर्तां तमसामतरन्नदीम् २७
स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्शिवमकण्टकम्
प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनाम् २८
प्रभातायां तु शर्वर्यां पौरास्ते राघवं विना
शोकोपहतनिश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः २९
शोकजाश्रुपरिद्यूना वीक्षमाणास्ततस्ततः
आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ३०
ततो मार्गानुसारेण गत्वा किंचित्क्षणं पुनः
मार्गनाशाद्विषादेन महता समभिप्लुताः ३१
रथस्य मार्गनाशेन न्यवर्तन्त मनस्विनः
किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ३२
ततो यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः
अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ३३

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ४१

२-४२

अनुगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनाम्
उद्गतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् १
स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः
अश्रूणि मुमुचुः सर्वे बाष्पेण पिहिताननाः २
न चाहृष्यन्न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन्
न चाशोभन्त पण्यानि नापचन्गृहमेधिनः ३
नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्विपुलं वा धनागमम्
पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत ४
गृहे गृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम्
व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ५
किं नु तेषां गृहैः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा
पुत्रैर्वा किं सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ६
एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया
योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ७
आपगाः कृतपुण्यास्ताः पद्मिन्यश्च सरांसि च
येषु स्नास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ८
शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः
आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ९
काननं वापि शैलं वा यं रामोऽभिगमिष्यति
प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम् १०
विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः
अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च
दर्शयिष्यन्त्यनुक्रोशाद्गिरयो राममागतम् ११
विदर्शयन्तो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान्
पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् १२
यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः
स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च १३
पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम्

पादच्छाया सुखा भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः
स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् १४
वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं तु राघवम्
इति पौरस्त्रियो भर्तॄन्दुःखार्तास्तत्तदब्रुवन् १५
युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति
सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति १६
को न्वनेनाप्रतीतेन सोत्कण्ठितजनेन च
संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा १७
कैकेय्या यदि चेद्राज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत्
न हि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः १८
यया पुत्रश्च भर्ता च त्यक्तावैश्वर्यकारणात्
कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी १९
कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका निवसेमहि
जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे २०
या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा
कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम् २१
न हि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः
मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम् २२
ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुर्गताः
राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत २३
मिथ्या प्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः
भरते संनिसृष्टाः स्मः सौनिके पशवो यथा २४
तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः
चुक्रुशुर्भृशसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे २५
तथा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा
यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते
विलप्य दीना रुरुदुर्विचेतसः
सुतैर्हि तासामधिको हि सोऽभवत् २६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ४२

२-४३

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम्
जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् १
तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा
उपास्य स शिवां संध्यां विषयान्तं व्यगाहत २
ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानि वनानि च
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ३
शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम्
राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमागतम् ४
हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी
तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णे कर्मणि वर्तते ५
या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम्
वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशमतन्द्रितम् ६
एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम्
शृण्वन्नति ययौ वीरः कोसलान्कोसलेश्वरः ७
ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम्
उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ८
गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतजलां नदीम्
गोमतीं गोयुतानूपामतरत्सागरंगमाम् ९
गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः
मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् १०
स महीं मनुना राज्ञा दत्तामिक्ष्वाकवे पुरा
स्फीतां राष्ट्रावृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ११
सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः
हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषर्षभः १२
कदाहं पुनरागम्य सरय्वाः पुष्पिते वने
मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः १३
नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने
रतिर्ह्येषातुला लोके राजर्षिगणसंमता १४
स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा
तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ४३

२-४४

विशालान्कोसलान्रम्यान्यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः
आससाद महाबाहुः शृङ्गवेरपुरं प्रति १
तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोयामशैवलाम्
ददर्श राघवो गङ्गां पुण्यामृषिनिषेविताम् २
हंससारससंघुष्टां चक्रवाकोपकूजिताम्
शिंशुमारैश्च नक्रैश्च भुजंगैश्च निषेविताम् ३
तामूर्मिकलिलावर्तामन्ववेक्ष्य महारथः
सुमन्त्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्य वसामहे ४
अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान्
सुमहानिङ्गुदीवृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ५
लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च बाढमित्येव राघवम्
उक्त्वा तमिङ्गुदीवृक्षं तदोपययतुर्हयैः ६
रामोऽभियाय तं रम्यं वृक्षमिक्ष्वाकुनन्दनः
रथादवातरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ७
सुमन्त्रोऽप्यवतीर्यैव मोचयित्वा हयोत्तमान्
वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलि ८
तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा
निषादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ९
स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम्
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः १०
ततो निषादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादवस्थितम्
सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ११
तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत्
यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ते १२
ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम्
अर्घ्यं चोपानयत्क्षिप्रं वाक्यं चेदमुवाच ह १३
स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही

वयं प्रेष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः १४
भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेह्यं चेदमुपस्थितम्
शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते १५
गुहमेवं ब्रुवाणं तं राघवः प्रत्युवाच ह
अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वथा वयम् १६
पद्भ्यामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च
भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् १७
दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि अरोगं सह बान्धवैः
अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च १८
यत्त्विदं भवता किंचित्प्रीत्या समुपकल्पितम्
सर्वं तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे १९
कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनं च माम्
विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् २०
अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित्
एतावतात्रभवता भविष्यामि सुपूजितः २१
एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे
एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहमर्चितः २२
अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात्
गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति २३
ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमाम्
जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् २४
तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः
सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः २५
गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन्
अन्वजाग्रत्ततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः २६
तथा शयानस्य ततोऽस्य धीमतो
यशस्विनो दाशरथेर्महात्मनः
अदृष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा
तदा व्यतीयाय चिरेण शर्वरी २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४

२-४५

तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम्
गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् १
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता
प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् २
उचितोऽय जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः
गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ३
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन
ब्रवीम्येतदहं सत्यं सत्येनैव च ते शपे ४
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः
धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ५
सोऽह प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वतो ज्ञातिभिः सह ६
न हि मेऽविदितं किंचिद्वनेऽस्मिश्चरतः सदा
चतुरङ्गं ह्यपि बलं सुमहत्प्रसहेमहि ७
लक्ष्मणस्तं तदोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ
नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ८
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ९
यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि
तं पश्य सुखसंविष्टं तृणेषु सह सीतया १०
यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः ११
अस्मिन्प्रव्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति १२
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः
निर्घोषोपरतं तात मन्ये राजनिवेशनम् १३
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम
नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् १४

जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया
तद्दुःखं यत्तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति १५
अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा
राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति १६
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम्
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति १७
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् १८
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम्
हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् १९
रथाश्वगजसंबाधां तूर्यनादविनादिताम्
सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् २०
आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीम्
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम २१
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम्
निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि २२
परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत २३
तथा हि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते
नरेन्द्रपुत्रे गुरुसौहृदाद्गुहः
मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो
ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः २४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५

२-४६

प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथुवक्षा महायशाः
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् १
भास्करोदयकालोऽय गता भगवती निशा
असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति २
बर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने

तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरंगमाम् ३
विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः
गुहमामन्त्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद्भ्रातुरग्रतः ४
ततः कलापान्संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ
जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ५
राममेव तु धर्मज्ञमुपगम्य विनीतवत्
किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ६
निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम
यानं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनम् ७
आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तः स सारथिः
सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ८
नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित्
तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ९
न मन्ये ब्रह्मचर्येऽस्ति स्वधीते वा फलोदयः
मार्दवार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतम् १०
सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन्
त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर त्रींल्लोकांस्तु जयन्निव ११
वयं खलु हता राम ये त्वयाप्युपवञ्चिताः
कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः १२
इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा
दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुरुदे चिरम् १३
ततस्तु विगते बाष्पे सूतं स्पृष्टोदकं शुचिम्
रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच तम् १४
इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्षये
यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु १५
शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः
कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते १६
यद्यदाज्ञापयेत्किंचित्स महात्मा महीपतिः
कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया १७
एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नरेश्वराः

यदेषां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते १८
तद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति
न च ताम्यति दुःखेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा १९
अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्यं जितेन्द्रियम्
ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः २०
नैवाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च मैथिली
अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा २१
चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनः पुनः
लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसि क्षिप्रमागतान् २२
एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे
अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनः पुनः २३
आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम्
सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च २४
ब्रूयाश्च हि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय
आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे २५
भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च
अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति २६
भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे
तथा मातृषु वर्तेथाः सर्वास्वेवाविशेषतः २७
यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः
तथैव देवी कौसल्या मम माता विशेषतः २८
निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः शोककर्शितः
तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् २९
यदहं नोपचारेण ब्रूयां स्नेहादविक्लवः
भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ३०
कथं हि त्वद्विहीनोऽह प्रतियास्यामि तां पुरीम्
तव तात वियोगेन पुत्रशोकाकुलामिव ३१
सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः
विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ३२
दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम्

सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ३३
दूरेऽपि निवसन्तं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ३४
आर्तनादो हि यः पौरैर्मुक्तस्त्वद्विप्रवासने
रथस्थं मां निशाम्यैव कुर्युः शतगुणं ततः ३५
अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया
नीतोऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ३६
असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम्
कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ३७
मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः
कथं रथं त्वया हीनं प्रवक्ष्यन्ति हयोत्तमाः ३८
यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि
सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ३९
भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते
रथेन प्रतिबाधिष्ये तानि सत्त्वानि राघव ४०
त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम्
आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ४१
प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः
प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ४२
तव शुश्रूषणं मूर्ध्ना करिष्यामि वने वसन्
अयोध्यां देवलोकं वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ४३
न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया विना
राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ४४
इमे चापि हया वीर यदि ते वनवासिनः
परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ४५
वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः
यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ४६
चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने
क्षणभूतानि यास्यन्ति शतशस्तु ततोऽन्यथा ४७
भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि
भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्यां त्वं न मां हातुमर्हसि ४८

एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः
रामो भृत्यानुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ४९
जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल
शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ५०
नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी
कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ५१
परितुष्टा हि सा देवी वनवासं गते मयि
राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ५२
एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी
भरतारक्षितं स्फीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ५३
मम प्रियार्थं राज्ञश्च सिरथसुत्विं पुरीं ब्रज
संदिष्टश्चासि यानर्थांस्तांस्तान्ब्रूयास्तथा तथा ५४
इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः
गुहं वचनमक्लीबं रामो हेतुमदब्रवीत्
जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय ५५
तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत्
लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः ५६
तौ तदा चीरवसनौ जटामण्डलधारिणौ
अशोभेतामृषिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ५७
ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः
व्रतमादिष्टवान्रामः सहायं गुहमब्रवीत् ५८
अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा
भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ५९
ततस्तं समनुज्ञाय गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः
जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः६०
स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः
तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ६१
आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः
सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम् ६२
स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन्

आरोप्य मैथिलद्यं पूर्वमारुरोहात्मवांस्ततः ६३
अथारुरोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः
ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ६४
अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम्
आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ६५
ततस्तैश्चोदिता सा नौः कर्णधारसमाहिता
शुभस्फ्यवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ६६
मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता
वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ६७
पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः
निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ६८
चतुर्दश हि वर्षाणि समग्राण्युष्य कानने
भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ६९
ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता
यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धये ७०
त्वं हि त्रिपथगा देवि ब्रह्मलोकं समीक्षसे
भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे ७१
सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने
प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ७२
गवां शतसहस्राणि वस्त्राण्यन्नं च पेशलम्
ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ७३
तथा संभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता
दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ७४
तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः
प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ७५
अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनम्
अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ७६
पृष्ठतोऽहं गमिष्यामि त्वां च सीतां च पालयन्
अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ७७
गतं तु गङ्गापरपारमाशु

रामं सुमन्त्रः प्रततं निरीक्ष्य
अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टि
र्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ७८
तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगा
न्वराहमृश्यं पृषतं महारुरुम्
आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ
वासाय काले ययतुर्वनस्पतिम् ७९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ४६

२-४७

स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम्
रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् १
अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः
या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि २
जागर्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु
योगक्षेमो हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ३
रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे
उपावर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमार्जितैः ४
स तु संविश्य मेदिन्यां महार्हशयनोचितः
इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ५
ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण
कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुमर्हति ६
सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात्
अपि न च्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ७
अनाथश्चैव वृद्धश्च मया चैव विनाकृतः
किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ८
इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम्
काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ९
को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत्
छन्दानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण १०

सुखी बत सभार्यश्च भरतः केकयीसुतः
मुदितान्कोसलानेको यो भोच्यत्यधिराजवत् ११
स हि सर्वस्य राज्यस्य मुखमेकं भविष्यति
ताते च वयसातीते मयि चारण्यमाश्रिते १२
अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते
एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा १३
मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च
कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च १४
अपीदानीं न कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता
कौसल्यां च सुमित्रां च संप्रबाधेत मत्कृते १५
मा स्म मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत्
अयोध्यामित एव त्वं काले प्रविश लक्ष्मण १६
अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान्
अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यति १७
क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्याय्यमाचरेत्
परिदद्या हि धर्मज्ञे भरते मम मातरम् १८
नूनं जात्यन्तरे कस्मिंस्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः
जनन्या मम सौमित्रे तदप्येतदुपस्थितम् १९
मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च
विप्रायुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् २०
मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम्
सौमित्रे योऽहमम्बाया ददिम शोकमनन्तकम् २१
मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका
यस्यास्तच्छ्रूयते वाक्यं शुक पादमरेर्दश २२
शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किंचिदुपकुर्वता
पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम २३
अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया
शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे २४
एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण
तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् २५

अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ
तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये २६
एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहु
अश्रुपूर्णमुखो रामो निशि तूष्णीमुपाविशत् २७
विलप्योपरतं रामं गतार्चिषमिवानलम्
समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः २८
ध्रुवमद्य पुरी राम अयोध्या युधिनां वर
निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी २९
नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे
विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ३०
न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव
मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ३१
न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप
द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं वापि त्वया विना ३२
स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो
निशम्य चैवं वनवासमादरात्
समाः समस्ता विदधे परंतपः
प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ३३
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७

२-४८

ते तु तस्मिन्महावृक्ष उषित्वा रजनीं शिवाम्
विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात्प्रतस्थिरे १
यत्र भागीरथी गङ्गा यमुनामभिवर्तते
जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् २
ते भूमिभागान्विविधान्देशांश्चापि मनोरमान्
अदृष्टपूर्वान्पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः ३
यथाक्षेमेण गच्छन्स पश्यंश्च विविधान्द्रुमान्
निवृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ४
प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुन्नतम्

अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ५
नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गङ्गायमुनयोर्वयम्
तथा हि श्रूयते शब्दो वारिणो वारिघट्टितः ६
दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः
भरद्वाजाश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा द्रुमाः ७
धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे
गङ्गायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ८
रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः
गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ९
ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ
सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः १०
हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागं कृताञ्जलि
रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादयत् ११
न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः
पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन्रामलक्ष्मणौ १२
भार्या ममेयं वैदेही कल्याणी जनकात्मजा
मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता १३
पित्रा प्रव्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः
अयमन्वगमद्भ्राता वनमेव दृढव्रतः १४
पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्यामस्तपोवनम्
धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः १५
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः
उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः १६
मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः
राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनाह तं मुनिः १७
प्रतिगृह्य च तामर्चामुपविष्टं स राघवम्
भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा १८
चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्यामि त्वामिहागतम्
श्रुतं तव मया चेदं विवासनमकारणम् १९
अवकाशो विविक्तोऽय महानद्योः समागमे

पुरायश्च रमणीयश्च वसत्विह भवान्सुखम् २०
एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः
प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः २१
भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः
आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः
अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये २२
एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम्
रमते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा २३
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः
राघवस्य ततो वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् २४
दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि
महर्षिसेवितः पुरायः सर्वतः सुखदर्शनः २५
गोलाङ्गूलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः
चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसंनिभः २६
यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गारयवेक्षते
कल्याणानि समाधत्ते न पापे कुरुते मनः २७
ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम्
तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह २८
प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम्
इह वा वनवासाय वस राम मया सह २९
स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम्
सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह धर्मवित् ३०
तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः
प्रपन्ना रजनी पुराया चित्राः कथयतः कथाः ३१
प्रभातायां रजन्यां तु भरद्वाजमुपागमत्
उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ३२
शर्वरीं भगवन्नद्य सत्यशील तवाश्रमे
उषिताः स्मेह वसतिमनुजानातु नो भवान् ३३
रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम्
मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ३४

तत्र कुञ्जरयूथानि मृगयूथानि चाभितः
विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव ३५
प्रहृष्टकोयष्टिककोकिलस्वनै
र्विनादितं तं वसुधाधरं शिवम्
मृगैश्च मत्तैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः
सुरम्यमासाद्य समावसाश्रमम् ३६
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ४८

२-४९

उषित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ
महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति १
प्रस्थितांश्चैव तान्प्रेक्ष्य पिता पुत्रानिवान्वगात्
ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः २
अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्त्रोतसमापगाम्
तत्र यूयं प्लवं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ३
ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम्
विवृद्धं बहुभिर्वृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ४
क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं द्रक्ष्यथ काननम्
पलाशबदरीमिश्रं राम वंशैश्च यामुनैः ५
स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतः सुबहुशो मया
रम्यो मार्दवयुक्तश्च वनदावैर्विवर्जितः
इति पन्थानमावेद्य महर्षिः स न्यवर्तत ६
उपावृत्ते मुनौ तस्मिन्रामो लक्ष्मणमब्रवीत्
कृतपुण्याः स्म सौमित्रे मुनिर्यन्नोऽनुकम्पते ७
इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ
सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् ८
तौ काष्ठसंघाटमथो चक्रतुः सुमहाप्लवम्
चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुखमासनम् ९
तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम्
ईषत्संलज्जमानां तामध्यारोपयत प्लवम् १०

ततः प्लवेनांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम्
तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेरुर्यमुनां नदीम् ११
ते तीर्णाः प्लवमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात्
श्यामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् १२
कौसल्यां चैव पश्येयं सुमित्रां च यशस्विनीम्
इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छद्वनस्पतिम् १३
क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ
बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वा चेरतुर्यमुनावने १४
विहृत्य ते बर्हिणपूगनादिते
शुभे वने वारणवानरायुते
समं नदीवप्रमुपेत्य संमतं
निवासमाजग्मुरदीनदर्शनाः १५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ४९

२-५०

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम्
प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुनन्दनः १
सौमित्रे शृणु वन्यानां वल्गु व्याहरतां स्वनम्
संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप २
स सुप्तः समये भ्रात्रा लक्ष्मणः प्रतिबोधितः
जहौ निद्रां च तन्द्रीं च प्रसक्तं च पथि श्रमम् ३
तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम्
पन्थानमृषिणोद्दिष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ४
ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह
सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ५
आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान्
स्वैः पुष्पैः किंशुकान्पश्य मालिनः शिशिरात्यये ६
पश्य भल्लातकान्फुल्लान्नरैरनुपसेवितान्
फलपत्रैरवनतान्नूनं शक्ष्यामि जीवितुम् ७
पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण

मधूनि मधुकारीभिः संभृतानि नगे नगे ८
एष क्रोशति नत्यूहस्तं शिखी प्रतिकूजति
रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ९
मातंगयूथानुसृतं पक्षिसंघानुनादितम्
चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् १०
ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया
रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ११
तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम्
अयं वासो भवेत्तावदत्र सौम्य रमेमहि १२
लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च
कुरुष्वावसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः १३
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान्
आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः १४
शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत्
एणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् १५
स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान्
अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि १६
तं तु पक्वं समाज्ञाय निष्टप्तं छिन्नशोणितम्
लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् १७
अयं कृष्णः समाप्ताङ्गः शृतः कृष्णमृगो यथा
देवता देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि १८
रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्जप्यकोविदः
पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् १९
तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां
यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम्
वासाय सर्वे विविशुः समेताः
सभां यथा देवगणाः सुधर्माम् २०
अनेकनानामृगपक्षिसंकुले
विचित्रपुष्पस्तबकैर्द्रुमैर्युते
वनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते

तदा विजह्रुः सुसुखं जितेन्द्रियाः २१
सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं
नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम्
ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां
जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् २२
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ५०

२-५१

कथयित्वा सुदुःखार्तः सुमन्त्रेण चिरं सह
रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः १
अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान्
अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः २
स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च
पश्यन्नतिययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ३
ततः सायाह्नसमये तृतीयेऽहनि सारथिः
अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ४
स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः
सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहतः ५
कच्चिन्न सगजा साश्वा सजना सजनाधिपा
रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी
इति चिन्तापरः सूतस्त्वरितः प्रविवेश ह ६
सुमन्त्रमभियान्तं तं शतशोऽथ सहस्रशः
क्व राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ७
तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छ्य राघवम्
अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ८
ते तीर्णा इति विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखा जनाः
अहो धिगिति निःश्वस्य हा रामेति च चुक्रुशः ९
शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठताम्
हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् १०
दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च

न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ११
किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम्
इति रामेण नगरं पितृवत्परिपालितम् १२
वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणम्
रामशोकाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनम् १३
स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः
यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् १४
सोऽवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च
कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः १५
ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः
रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् १६
सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः
सूतः किं नाम कौसल्यां शोचन्तीं प्रति वक्ष्यति १७
यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम्
आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति १८
सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राज्ञः स्त्रीणां निशामयन्
प्रदीप्तमिव शोकेन विवेश सहसा गृहम् १९
स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम्
पुत्रशोकपरिद्यूनमपश्यत्पाण्डरे गृहे २०
अभिगम्य तमासीनं नरेन्द्रमभिवाद्य च
सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् २१
स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विभ्रान्तचेतनः
मूर्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः २२
ततोऽन्तपुरमाविद्धं मूर्छिते पृथिवीपतौ
उद्धृत्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ २३
सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम्
उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् २४
इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः
वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभाषसे २५
अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव

उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोके न स्यात्सहायता २६
देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम्
नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाष्यताम् २७
सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा
धरण्यां निपपाताशु बाष्पविप्लुतभाषिणी २८
एवं विलपतीं दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि
पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः सस्वरं रुरुदुः स्त्रियः २९
ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं
समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः
स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः
पुरं तदासीत्पुनरेव संकुलम् ३०
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ५१

२-५२

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतः पुनः
अथाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् १
वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपम्
विनिःश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् २
राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम्
अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ३
क्व नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः
सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः
भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ४
यं यान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः
स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ५
व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम्
कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपस्थितौ ६
सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया
राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ७
सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ

वनान्तं प्रविशन्तौ तावश्विनाविव मन्दरम् ८
किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः
सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली
आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय ९
इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया
उवाच वाचा राजानं स बाष्पपरिरब्धया १०
अब्रवीन्मां महाराज धर्ममेवानुपालयन्
अञ्जलि राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ११
सूत मद्वचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः
शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः १२
सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्वचनात्त्वया
आरोग्यमविशेषेण यथार्हं चाभिवादनम् १३
माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम्
देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय १४
भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्वचनेन च
सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु १५
वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः
पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय १६
इत्येवं मां महाराज ब्रुवन्नेव महायशाः
रामो राजीवताम्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् १७
लक्ष्मणस्तु सुसंक्रुद्धो निःश्वसन्वाक्यमब्रवीत्
केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः १८
यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम्
वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम्
रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्षये १९
असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात्
जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् २०
अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्षये
भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः २१
सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रतम्

सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं त्वानेन कर्मणा २२
जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी
भूतोपहतचित्तेव विष्ठिता विस्मृता स्थिता २३
अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी
तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् २४
उद्वीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता
मुमोच सहसा बाष्पं मां प्रयान्तमुदीक्ष्य सा २५
तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलि
स्थितोऽभवल्लक्ष्मणबाहुपालितः
तथैव सीता रुदती तपस्विनी
निरीक्षते राजरथं तथैव माम् २६
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ५२

२-५३

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि
उष्णमश्रु विमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते वनम्
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम्
प्रस्थितो रथमास्थाय तद्दुःखमपि धारयन् २
गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान्बहून्
आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ३
विषये ते महाराज रामव्यसनकर्शिताः
अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ४
न च सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च
रामशोकाभिभूतं तन्निष्कूजमभवद्वनम् ५
लीनपुष्करपत्राश्च नरेन्द्र कलुषोदकाः
संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ६
जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च
नाद्य भान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ७
प्रविशन्तमयोध्यां मां न कश्चिदभिनन्दति
नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ८

हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम्
हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकर्शिताः ९
आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः
अन्योन्यमभिवीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः १०
नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च
अहमार्ततया कंचिद्विशेषं नोपलक्षये ११
अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरंगमा
आर्तस्वरपरिम्लाना विनिःश्वसितनिःस्वना १२
निरानन्दा महाराज रामप्रव्राजनातुरा
कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मा १३
सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया
बाष्पोपहतया राजा तं सूतमिदमब्रवीत् १४
कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया
मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् १५
न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा न नैगमैः
मयायमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः १६
भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत्
कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया १७
सूत यद्यस्ति ते किंचिन्मयापि सुकृतं कृतम्
त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् १८
यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निवर्तयतु राघवम्
न शक्ष्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् १९
अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति
मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दर्शय २०
वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः
यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सह सीतया २१
लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम्
रामं यदि न पश्यामि गमिष्यामि यमक्षयम् २२
अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम्
इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् २३

हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि
न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत्
दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः २४
अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं
दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम्
इतीव राजा विलपन्महायशाः
पपात तूर्णं शयने स मूर्छितः २५
इति विलपति पार्थिवे प्रनष्टे
करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः
वचनमनुनिशम्य तस्य देवी
भयमगमत्पुनरेव राममाता २६
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ५३

२-५४

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः
धरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् १
नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः
तान्विना क्षणमप्यत्र जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् २
निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि
अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ३
बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया
इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ४
त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा
व्यवधूय च संतापं वने वत्स्यति राघवः ५
लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन्वने
आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ६
विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव
विस्रम्भं लभतेऽभीता रामे संन्यस्तमानसा ७
नास्या दैन्यं कृतं किंचित्सुसूक्ष्ममपि लक्षये
उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मा ८

नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा
तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ९
बालेव रमते सीता बालचन्द्रनिभानना
रामा रामे ह्यदीनात्मा विजनेऽपि वने सती १०
तद्गतं हृदयं ह्यस्यास्तदधीनं च जीवितम्
अयोध्यापि भवेत्तस्या रामहीना तथा वनम् ११
पथि पृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च
गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान्विविधानपि १२
अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च
न हि गच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा १३
सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम्
वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते १४
अलक्तरसरक्ताभावलक्तरसवर्जितौ
अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ १५
नूपुरोद्घुष्टहेलेव खेलं गच्छति भामिनी
इदानीमपि वैदेही तद्रागान्यस्तभूषणा १६
गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता
नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता १७
न शोच्यास्ते न चात्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः
इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् १८
विधूय शोकं परिहृष्टमानसा
महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः
वने रता वन्यफलाशनाः पितुः
शुभां प्रतिज्ञां परिपालयन्ति ते १९
तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना
निवार्यमाणा सुतशोककर्शिता
न चैव देवी विरराम कूजिता-
त्प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च २०
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ५४

२-५५

वनं गते धर्मपरे रामे रमयतां वरे
कौसल्या रुदती स्वार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् १
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः
सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः २
कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया
दुःखितौ सुखसंवृद्धौ वने दुःखं सहिष्यतः ३
सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता
कथमुष्णं च शीतं च मैथिली प्रसहिष्यते ४
भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम्
वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते ५
गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभमनिन्दिता
कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ६
महेन्द्रध्वजसंकाशः क्व नु शेते महाभुजः
भुजं परिघसंकाशमुपधाय महाबलः ७
पद्मवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वासमुत्तमम्
कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ८
वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः
अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ९
यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति
जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतेनोपभोक्ष्यते १०
एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते
भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमंस्यते ११
न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति
एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मंस्यते १२
हविराज्यं पुरोडाशाः कुशा यूपाश्च खादिराः
नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे १३
तथा ह्यात्तमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव
नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् १४
नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति

बलवानिव शार्दूलो वालधेरभिमर्शनम् १५
स तादृशः सिंहबलो वृषभाक्षो नरर्षभः
स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा १६
द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रदृष्टः सनातनः
यदि ते धर्मनिरते त्वया पुत्रे विवासिते १७
गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः
तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नेह विद्यते १८
तत्र त्वं चैव मे नास्ति रामश्च वनमाश्रितः
न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा हि हता त्वया १९
हतं त्वया राज्यमिदं सराष्ट्रं
हतस्तथात्मा सह मन्त्रिभिश्च
हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः
सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ २०
इमां गिरं दारुणशब्दसंश्रितां
निशम्य राजापि मुमोह दुःखितः
ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः
स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तदास्मरत् २१
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ५५

१-५६
एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया
श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः १
तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम्
यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना २
अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः
दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाह भूपतिः ३
प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽय मयाञ्जलि
वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ४
भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा
धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ५

सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा
नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम् ६
तद्वाक्यं करुणं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम्
कौसल्या व्यसृजद्बाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ७
सा मूर्ध्नि बद्ध्वा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम्
संभ्रमादब्रवीत्त्रस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ८
प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते
याचितास्मि हता देव हन्तव्याहं न हि त्वया ९
नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता
उभयोर्लोकयोर्वीर पत्या या संप्रसाद्यते १०
जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम्
पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भाषितम् ११
शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम्
शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः १२
शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः
सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते १३
वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽद्य गण्यते
यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम १४
तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽय हृदि वर्धते
नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् १५
एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः
मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत १६
अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्यया नृपः
शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् १७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ५६

२-५७

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः
अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत १
रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासाद्वासवोपमम्

आविवेशोपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवासुरम् २
स राजा रजनीं षष्ठीं रामे प्रव्राजिते वनम्
अर्धरात्रे दशरथः संस्मरन्दुष्कृतं कृतम्
कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ३
यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाशुभम्
तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ४
गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम्
दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ५
कश्चिदाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति
पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ६
सोऽहमाम्रवणं छित्त्वा पलाशांश्च न्यषेचयम्
रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ७
लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता
कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम्
तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देव दुःखं स्वयंकृतम् ८
संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम्
एवं ममाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमयं फलम् ९
देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम्
ततः प्रावृडनुप्राप्ता मदकामविवर्धिनी १०
उपास्य हि रसान्भौमांस्तप्त्वा च जगदंशुभिः
परेताचरितां भीमां रविराविशते दिशम् ११
उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः
ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गबर्हिणः १२
पतितेनाम्भसा छन्नः पतमानेन चासकृत्
आबभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिरिवाचलः १३
तस्मिन्नतिसुखे काले धनुष्मानिषुमान्रथी
व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वगां नदीम् १४
निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं नदीम्
अन्यं वा श्वापदं कंचिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः १५
अथान्धकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः

अचक्षुर्विषये घोषं वारणस्येव नर्दतः १६
ततोऽह शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम्
अमुञ्चं निशितं बाणमहमाशीविषोपमम् १७
तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः
हा हेति पततस्तोये वागभूत्तत्र मानुषी
कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेत्तु तपस्विनि १८
प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः
इषुणाभिहतः केन कस्य वा किं कृतं मया १९
ऋषेर्हि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः
कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते २०
जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः
को वधेन ममार्थी स्यात्किं वास्यापकृतं मया २१
एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम्
न कश्चित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् २२
नेमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः
मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्वधे २३
तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया
मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति २४
वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः
केन स्म निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना २५
तां गिरं करुणां श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः
कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि २६
तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः
अपश्यमिषुणा तीरे सरय्वास्तापसं हतम् २७
स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतसम्
इत्युवाच वचः क्रूरं दिधक्षन्निव तेजसा २८
किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया
जिहीर्षुरम्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया २९
एकेन खलु बाणेन मर्मण्यभिहते मयि
द्वावन्धौ निहतौ वृद्धौ माता जनयिता च मे ३०

तौ नूनं दुर्बलाबन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ
चिरमाशाकृतां तृष्णां कष्टां संधारयिष्यतः ३१
न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा
पिता यन्मां न जानाति शयानं पतितं भुवि ३२
जानन्नपि च किं कुर्यादशक्तिरपरिक्रमः
भिद्यमानमिवाशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् ३३
पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव
न त्वामनुदहेत्क्रुद्धो वनं वह्निरिवैधितः ३४
इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः
तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वां स कुपितः शपेत् ३५
विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः
रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा ३६
न द्विजातिरहं राजन्मा भूत्ते मनसो व्यथा
शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो जनपदाधिप ३७
इतीव वदतः कृच्छ्राद्बाणाभिहतमर्मणः
तस्य त्वानम्यमानस्य तं बाणमहमुद्धरम् ३८
जलार्द्रगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रा
न्मर्मव्रणं संततमुच्छ्वसन्तम्
ततः सरय्वां तमहं शयानं
समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः ३९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

२-५८

तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः
एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् १
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा
आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः २
तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ
अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ३
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिक्रमौ

तामाशां मत्कृते हीनावुदासीनावनाथवत् ४
पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत
किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ५
यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया
उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ६
यद्व्यलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया
न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ७
त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम्
समासक्तास्त्वयि प्राणाः किंचिन्नौ नाभिभाषसे ८
मुनिमव्यक्तया वाचा तमहं सज्जमानया
हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतो भीत इवाब्रुवम् ९
मनसः कर्म चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्बलम्
आचचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् १०
क्षत्रियोऽह दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः
सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ११
भगवंश्चापहस्तोऽह सरयूतीरमागतः
जिघांसु श्वापदं किंचिन्निपाने वागतं गजम् १२
तत्र श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः
द्विपोऽयमिति मत्वा हि बाणेनाभिहतो मया १३
गत्वा नद्यास्ततस्तीरमपश्यमिषुणा हृदि
विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् १४
भगवञ्शब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना
विसृष्टोऽम्भसि नाराचस्तेन ते निहतः सुतः १५
स चोद्धृतेन बाणेन तत्रैव स्वर्गमास्थितः
भगवन्तावुभौ शोचन्नन्धाविति विलप्य च १६
अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया
शेषमेवं गते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः १७
स तच्छ्रुत्वा वचः क्रूरं निःश्वसञ्शोककर्शितः
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् १८
यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम्

फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्सद्यः शतसहस्रधा १९
क्षत्रियेण वधो राजन्वानप्रस्थे विशेषतः
ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाच्च्यावयेदपि वज्रिणम् २०
अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं तेनैव जीवसि
अपि ह्यद्य कुलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् २१
नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत
अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् २२
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम्
शयानं भुविनिःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् २३
अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशुदुःखितौ
अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया २४
तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ
निपेततुः शरीरेऽस्य पिता चास्येदमब्रवीत् २५
न न्वहं ते प्रियः पुत्र मातरं पश्य धार्मिक
किं नु नालिङ्गसे पुत्र सुकुमार वचो वद २६
कस्य वापररात्रेऽह श्रोष्यामि हृदयंगमम्
अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः २७
को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः
श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्र शोकभयार्दितम् २८
कन्दमूलफलं हृत्वा को मां प्रियमिवातिथिम्
भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् २९
इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम्
कथं पुत्र भरिष्यामि कृपणां पुत्रगर्धिनीम् ३०
तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति
श्वो मया सह गन्तासि जनन्या च समेधितः ३१
उभावपि च शोकार्तावनाथौ कृपणौ वने
क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ३२
ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम्
क्षमतां धर्मराजो मे बिभृयात्पितरावयम् ३३
अपापोऽसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा

तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकाः शस्त्रयोधिनाम् ३४
यान्ति शूरा गतिं यां च संग्रामेष्वनिवर्तिनः
हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ३५
यां गतिं सगरः शैब्यो दिलीपो जनमेजयः
नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ३६
या गतिः सर्वसाधूनां स्वाध्यायात्तपसश्च या
भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ३७
गोसहस्रप्रदातॄणां या या गुरुभृतामपि
देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक
न हि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् ३८
एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत्
ततोऽस्मै कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ३९
स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः
आश्वास्य च मुहूर्तं तु पितरौ वाक्यमब्रवीत् ४०
स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचारणात्
भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यतः ४१
एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता
आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ४२
स कृत्वा तूदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया
मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ४३
अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा
यच्छरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ४४
त्वया तु यदविज्ञानान्निहतो मे सुतः शुचिः
तेन त्वामभिशप्स्यामि सुदुःखमतिदारुणम् ४५
पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम्
एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ४६
तस्मान्मामागतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः
यदहं पुत्रशोकेन संत्यक्ष्याम्यद्य जीवितम् ४७
यदि मां संस्पृशेद्रामः सकृदद्यालभेत वा
न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ४८

चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते
दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् ४९
अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये
न हि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम ५०
न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम्
मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः ५१
पद्मपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम्
धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपनिभं मुखम् ५२
सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ८
सुगन्धि मम नाथस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति तन्मुखम् ५३
निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम्
द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा ५४
अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम्
संसादयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः ५५
हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन
राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ५६
तथा तु दीनं कथयन्नराधिपः
प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः
गतेऽधरात्रे भृशदुःखपीडित-
स्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ५७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ५८

२-५९
अथ रात्र्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि
बन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् १
ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः
स्त्रीवर्षवरभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथापुरम् २
हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः
आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ३
मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीयानुपस्करान्

उपनिन्युस्तथाप्यन्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ४
अथ याः कोसलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः
ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ५
ता वेपथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः
प्रतिस्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकम्पिरे ६
अथ संवेपमानानां स्त्रीणां दृष्ट्वा च पार्थिवम्
यत्तदाशङ्कितं पापं तस्य जज्ञे विनिश्चयः ७
ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वराङ्गनाः
करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ८
तासामाक्रन्दशब्देन सहसोद्गतचेतने
कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ९
कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम्
हा नाथेति परिक्रुश्य पेततुर्धरणीतले १०
सा कोसलेन्द्रदुहिता वेष्टमाना महीतले
न बभ्राज रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता ११
तत्समुत्त्रस्तसंभ्रान्तं पर्युत्सुकजनाकुलम्
सर्वतस्तुमुलाक्रन्दं परितापार्तबान्धवम् १२
सद्योनिपतितानन्दं दीनविक्लवदर्शनम्
बभूव नरदेवस्य सद्म दिष्टान्तमीयुषः १३
अतीतमाज्ञाय तु पार्थिवर्षभं
यशस्विनं संपरिवार्य पत्नयः
भृशं रुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः
प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत् १४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ५९

२-६०

तमग्निमिव संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम्
हतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् १
कौसल्या बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्शिता
उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत २

सकामा भव कैकेयि भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम्
त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ३
विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम
विपथे सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ४
भर्तारं तं परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः
इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ५
न लुब्धो बुध्यते दोषान्किंपाकमिव भक्षयन्
कुब्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां कुलं हतम् ६
अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम्
सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यहं यथा ७
रामः कमलपत्राक्षो जीवनाशमितो गतः
विदेहराजस्य सुता तथा सीता तपस्विनी
दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिष्यति ८
नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम्
निशम्य नूनं संत्रस्ता राघवं संश्रयिष्यति ९
वृद्धश्चैवाल्पपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन्
सोऽपि शोकसमाविष्टो ननु त्यक्ष्यति जीवितम् १०
तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम्
व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ११
तैलद्रोण्यामथामात्याः संवेश्य जगतीपतिम्
राज्ञः सर्वाण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् १२
न तु संकलनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः
सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् १३
तैलद्रोण्यां तु सचिवैः शायितं तं नराधिपम्
हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् १४
बाहूनुद्यम्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः
रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् १५
निशा नक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता
पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना १६
बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना

शून्यचत्वरवेश्मान्ता न बभ्राज यथापुरम् १७
गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना
व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी
पुरी बभासे रहिता महात्मना
न चास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा १८
नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो
विगर्हमाणा भरतस्य मातरम्
तदा नगर्यां नरदेवसंक्षये
बभूवुरार्ता न च शर्म लेभिरे १९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षष्टितमः सर्गः ६०

२-६१

व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः
समेत्य राजकर्तारः सभामीयुर्द्विजातयः १
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च काश्यपः
कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशाः २
एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन्
वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ३
अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा
अस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ४
स्वर्गतश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः
लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ५
उभौ भरतशत्रुघ्नौ केकयेषु परंतपौ
पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ६
इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम्
अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाशमवाप्नुयात् ७
नाराजके जनपदे विद्युन्माली महास्वनः
अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ८
नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते
नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ९

अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके
इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके १०
नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः
उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ११
नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः
सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः १२
नाराजके जनपदे प्रभूतनटनर्तकाः
उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः १३
नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः
कथाभिरनुरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः १४
नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रगामिभिः
नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः १५
नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः
शेरते विवृतद्वाराः कृषिगोरक्षजीविनः १६
नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः
गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः १७
नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी
भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः १८
नाराजके जनपदे योगक्षेमं प्रवर्तते
न चाप्यराजके सेना शत्रून्विषहते युधि १९
यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम्
अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् २०
नाराजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित्
मत्स्या इव नरा नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् २१
ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः
तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः २२
अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किंचन
राजा चेन्न भवेल्लोके विभजन्साध्वसाधुनी २३
जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम्
नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः २४

स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं
नृपं विना राज्यमरण्यभूतम्
कुमारमिक्ष्वाकुसुतं वदान्यं
त्वमेव राजानमिहाभिषिञ्चय २५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ६१

२-६२

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह
मित्रामात्यगणान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः १
यदसौ मातुलकुले पुरे राजगृहे सुखी
भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन समन्वितः २
तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितैर्हयैः
आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ३
गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन्
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ४
एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोक नन्दन
श्रूयतामितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ५
पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैर्हयैः
त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ६
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ७
मा चास्मै प्रोषितं रामं मा चास्मै पितरं मृतम्
भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामिमं क्षयम् ८
कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च
क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत
वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरिता ययुः ९
ते हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः
पाञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् १०
ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम्
उपातिजग्मुर्वेगेन शरदण्डां जनाकुलाम् ११

निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम्
अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन्पुरीम् १२
अभिकालं ततः प्राप्यु तेजोभिभवनाच्च्युताः
ययुर्मध्येन बाह्लीकान्सुदामानं च पर्वतम्
विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् १३
ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन सता पथा
गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा १४
भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं
भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम्
अहेडमानास्त्वरया स्म दूता
रात्र्यां तु ते तत्पुरमेव याताः १५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ६२

२-६३
यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम्
भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः १
व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम्
पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत २
तप्यमानं समाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः
आयासं हि विनेष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ३
वादयन्ति तथा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे
नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च ४
स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियवादिभिः
गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ५
तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम्
सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ६
एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह
शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ७
स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम्
पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषे गोमये ह्रदे ८

प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्गोमयह्रदे
पिबन्नञ्जलिना तैलं हसन्निव मुहुर्मुहुः ९
ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः
तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवावगाहत १०
स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि
सहसा चापि संशान्तं ज्वलितं जातवेदसम् ११
अवदीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विविधान्द्रुमान्
अहं पश्यामि विध्वस्तान्सधूमांश्चैव पर्वतान् १२
पीठे कार्ष्णायसे चैनं निषण्णं कृष्णवाससम्
प्रहसन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः १३
त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः
रथेन खरयुक्तेन प्रयातो दक्षिणामुखः १४
एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम्
अहं रामोऽथ वा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति १५
नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि
अचिरात्तस्य धूमाग्रं चितायां संप्रदृश्यते
एतन्निमित्तं दीनोऽहं तन्नुवः प्रतिपूजये १६
शुष्यतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः
जुगुप्सन्निव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् १७
इमां हि दुःस्वप्नगतिं निशाम्य ता-
मनेकरूपामवितर्कितां पुरा
भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे
विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् १८
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

२-६४

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तवाहनाः
प्रविश्यासह्यपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् १
समागम्य तु राज्ञा च राजपुत्रेण चार्चिताः
राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु तमूचुर्भरतं वचः २

पुरोहितस्त्वा कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ३
अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते
दश कोट्यस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज ४
प्रतिगृह्य च तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने
दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ५
कच्चित्सुकुशली राजा पिता दशरथो मम
कच्चिच्चारोगता रामे लक्ष्मणे वा महात्मनि ६
आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी
अरोगा चापि कौसल्या माता रामस्य धीमतः ७
कच्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या
शत्रुघ्नस्य च वीरस्य सारोगा चापि मध्यमा ८
आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी
अरोगा चापि कैकेयी माता मे किमुवाच ह ९
एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना
ऊचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा
कुशलास्ते नरव्याघ्र येषां कुशलमिच्छसि १०
भरतश्चापि तान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत
आपृच्छेऽह महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम् ११
एवमुक्त्वा तु तान्दूतान्भरतः पार्थिवात्मजः
दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह १२
राजन्पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः
पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि १३
भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा
तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् १४
गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया
मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप १५
पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः
तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १६
तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान्कम्बलानजिनानि च

अभिसत्कृत्य कैकेयो भरताय धनं ददौ १७
रूक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च
सत्कृत्य कैकयीपुत्रं केकयो धनमादिशत् १८
तथामात्यानभिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान्
ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः १९
एरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान्
खराञ्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोऽस्मै धनं ददौ २०
अन्तःपुरेऽतिसंवृद्धान्व्याघ्रवीर्यबलान्वितान्
दंष्ट्रायुधान्महाकायाञ्शुनश्चोपायनं ददौ २१
स मातामहमापृच्छ्य मातुलं च युधाजितम्
रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ २२
रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परःशतम्
उष्ट्रगोश्वखरैर्भृत्या भरतं यान्तमन्वयुः २३
बलेन गुप्तो भरतो महात्मा
सहार्यकस्यात्मसमैरमात्यैः
आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृ-
हाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात् २४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ६४

२-६५

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान्
ह्रादिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरंगिणीम्
शतद्रूमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः १
एलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्पटान्
शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्तनम् २
सत्यसंधः शुचिः श्रीमान्प्रेक्षमाणः शिलावहाम्
अत्ययात्स महाशैलान्वनं चैत्ररथं प्रति ३
वेगिनीं च कुलिङ्गाख्यां ह्रादिनीं पर्वतावृताम्
यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वासयत्तदा ४
शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानाश्वास्य वाजिनः

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ५
राजपुत्रो महारगयमनभीद्दणोपसेवितम्
भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिवात्ययात् ६
तोरणं दद्मिणार्धेन जम्बूप्रस्थमुपागमत्
वरूथं च ययौ रम्यं ग्रामं दशरथात्मजः ७
तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययो
उद्यानमुज्जिहानायाः प्रियका यत्र पादपाः ८
सालांस्तु प्रियकान्प्राप्य शीघ्रानास्थाय वाजिनः
अनुज्ञाप्याथ भरतो वाहिनीं त्वरितो ययौ ९
वासं कृत्वा सर्वतीर्थे तीर्त्वा चोत्तानकां नदीम्
अन्या नदीश्च विविधाः पार्वतीयैस्तुरंगमैः १०
हस्तिपृष्ठकमासाद्य कुटिकामत्यवर्तत
ततार च नरव्याघ्रो लौहित्ये स कपीवतीम्
एकसाले स्थाणुमतीं विनते गोमतीं नदीम् ११
कलिङ्गनगरे चापि प्राप्य सालवनं तदा
भरतः द्मिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः १२
वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये
अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह १३
तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि
अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा रथे सारथिमब्रवीत् १४
एषा नातिप्रतीता मे पुगयोद्याना यशस्विनी
अयोध्या दृश्यते दूरात्सारथे पागडुमृत्तिका १५
यज्वभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः
भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिवरपालिता १६
अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान्
समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् १७
उद्यानानि हि सायाह्ने क्रीडित्वोपरतैर्नरैः
समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यदा १८
तान्यद्यानुरुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः
अरगयभूतेव पुरी सारथे प्रतिभाति मे १९

न ह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गजैर्न च वाजिभिः
निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथापुरम् २०
अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च
निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः २१
द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः
द्वाःस्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ २२
स त्वनेकाग्रहृदयो द्वाःस्थं प्रत्यर्च्य तं जनम्
सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत्तत्र राघवः २३
श्रुता नो यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने
आकारास्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे २४
मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम्
सस्त्रीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे २५
इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः
तान्यनिष्टान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ २६
तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां
रजोरुणद्वारकपाटयन्त्राम्
दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुरीप्रकाशां
दुःखेन संपूर्णतरो बभूव २७यख्म
बहूनि पश्यन्मनसोऽप्रियाणि
यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः
अवाक्शिरा दीनमना नहृष्टः
पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म २८यख्म
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ६५

२-६६

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये
जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये १
अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयी प्रोषितं सुतम्
उत्पपात तदा हृष्टा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् २
स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम्

भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ३
तं मूर्ध्नि समुपाघ्राय परिष्वज्य यशस्विनम्
अङ्के भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ४
अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः
अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ५
आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव
प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ६
एवं पृष्टस्तु कैकेय्या प्रियं पार्थिवनन्दनः
आचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ७
अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः
अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ८
यन्मे धनं च रत्नं च ददौ राजा परंतपः
परिश्रान्तं पथ्यभवत्ततोऽहं पूर्वमागतः ९
राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः
यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति १०
शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः
न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ११
राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने
तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः १२
पितुर्ग्रहीष्ये चरणौ तं ममाख्याहि पृच्छतः
आहोस्विदम्ब ज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने १३
तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवद्घोरमप्रियम्
अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता
या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः १४
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्शुचिः
पपात सहसा भूमौ पितृशोकबलार्दितः १५
ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः
विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः १६
एतत्सुरुचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा
तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता १७

तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि
उत्थापयित्वा शोकार्तं वचनं चेदमब्रवीत् १८
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजपुत्र महायशः
त्वद्विधा न हि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः १९
स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ विपरिवृत्य च
जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृतः २०
अभिषेक्ष्यति रामं नु राजा यज्ञं नु यक्ष्यति
इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् २१
तदिदं ह्यन्यथा भूतं व्यवदीर्णं मनो मम
पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् २२
अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते
धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् २३
न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान्
उपजिघ्रेद्धि मां मूर्ध्नि तातः संनम्य सत्वरम् २४
क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः
येन मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति २५
यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि धीमतः
तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः २६
पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः
तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम २७
आर्ये किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः
पश्चिमं साधु संदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः २८
इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत्
रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च
स महात्मा परं लोकं गतो गतिमतां वरः २९
इमां तु पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव
कालधर्मपरिक्षिप्तः पाशैरिव महागजः ३०
सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सीतया सह
लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ३१
तच्छ्रुत्वा विषसादैव द्वितीयाप्रियशंसनात्

विषरगवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ३२
क्व चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समं गतः३३
तथा पृष्टा यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे
मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशङ्कया ३४
स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम्
दरडकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणानुचरो गतः ३५
तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातुश्चारित्रशङ्कया
स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्प्रष्टुं समुपचक्रमे ३६
कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित्
कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ३७
कच्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते
कस्मात्स दरडकाररये भ्रूणहेव विवासितः ३८
अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम्
तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपचक्रमे ३९
न ब्राह्मणधनं किंचिद्धृतं रामेण कस्यचित्
कश्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः
न रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ४०
मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्यैवाभिषेचनम्
याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ४१
स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत्
रामश्च सहसौमित्रिः प्रेषितः सह सीतया ४२
तमपश्यन्प्रियं पुत्रं महीपालो महायशाः
पुत्रशोकपरिद्यूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ४३
त्वया त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम्
त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ४४
तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञै
र्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजेन्द्रैः
संकाल्य राजानमदीनसत्त्व
मात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ४५

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ६६

२-६७

श्रुत्वा तु पितरं वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ
भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् १
किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च २
दुःखे मे दुःखमकरोर्व्रणे क्षारमिवादधाः
राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ३
कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता
अङ्गारमुपगूह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ४
कौसल्या च सुमित्रा पुत्रशोकाभिपीडिते
दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ५
ननु त्वार्योऽपि धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम्
वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ६
तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी
त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ७
तस्याः पुत्रं कृतात्मानं चीरवल्कलवाससम्
प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचसि ८
अपापदर्शिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम्
प्रव्राज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ९
लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं प्रति
तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वया नीतो महानयम् १०
अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन्रामलक्ष्मणौ
केन शक्तिप्रभावेन राज्यं रक्षितुमुत्सहे ११
तं हि नित्यं महाराजो बलवन्तं महाबलः
अपाश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा १२
सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतम्
दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा १३
अथ वा मे भवेच्छक्तिर्योगैर्बुद्धिबलेन वा

सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम्
निवर्तयिष्यामि वनाद्भ्रातरं स्वजनप्रियम् १४
इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा
प्रियेतरैर्वाक्यगणैस्तुदंस्ताम्
शोकातुरश्चापि ननाद भूयः
सिंहो यथा पर्वतगह्वरस्थः १५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ६७

२-६८

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा
रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः १
राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृंशसे दुष्टचारिणि
परित्यक्ता च धर्मेण मा मृतं रुदती भव २
किं नु तेऽदूषयद्राजा रामो वा भृशधार्मिकः
ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ३
भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात्
कैकेयि नरकं गच्छ मा च भर्तुः सलोकताम् ४
यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा
सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ५
त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः
अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ६
मातृरूपे ममामित्रे नृशंसे राज्यकामुके
न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ७
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः
दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ८
न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः
राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ९
यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः
वनं प्रस्थापितो दुःखात्पिता च त्रिदिवं गतः १०
यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विनाकृते

भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ११
कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये
कृत्वा कं प्राप्स्यसे त्वद्य लोकं निरयगामिनी १२
किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयम्
ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम् १३
अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते
तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रियत्वान्न तु बान्धवः १४
अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता
वहमानौ ददर्शोर्व्यां पुत्रौ विगतचेतसौ १५
तावर्धदिवसे श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले
रुरोद पुत्रशोकेन बाष्पपर्याकुलेक्षणा १६
अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः
बिन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः १७
तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम्
इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुरराजोऽब्रवीद्वचः १८
भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत्
कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि १९
एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता
प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा २०
शान्तं पापं न वः किंचित्कुतश्चिदमराधिप
अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ २१
एतौ दृष्ट्वा कृशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ
वध्यमानौ बलीवर्दौ कर्षकेण सुराधिप २२
मम कायात्प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ
यौ दृष्ट्वा परितप्येऽह नास्ति पुत्रसमः प्रियः २३
यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक्
किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति २४
एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता
तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे २५
अहं ह्यपचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम्

वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः २६
आनाययित्वा तनयं कौसल्याया महाद्युतिम्
स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् २७
इति नाग इवारण्ये तोमराङ्कुशचोदितः
पपात भुवि संक्रुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः २८
संरक्तनेत्रः शिथिलाम्बरस्तदा
विधूतसर्वाभरणः परंतपः
बभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः
शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्षये २९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ६८

२-६९
तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः
कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रामिदमब्रवीत् १
आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः
तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् २
एवमुक्त्वा सुमित्रां सा विवर्णा मलिनाम्बरा
प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ३
स तु रामानुजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा
प्रतस्थे भरतो यत्र कौसल्याया निवेशनम् ४
ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ
पर्यष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम् ५
भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता
इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम्
संप्राप्तं बत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ६
प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम्
कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ७
क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति
हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ८
अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम्

अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये यत्र राघवः ९
कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि
यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे तपः सुतः १०
इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम्
हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तया ११
एवं विलपमानां तां भरतः प्राञ्जलिस्तदा
कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् १२
आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामकिल्बिषम्
विपुलां च मम प्रीतिं स्थिरां जानासि राघवे १३
कृता शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन
सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः १४
प्रैष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु
हन्तु पादेन गां सुप्तां यस्यार्योऽनुमते गतः १५
कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम्
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः १६
परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत्
ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः १७
बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षतः प्रजाः
अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः १८
संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम्
तां विप्रलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः १९
हस्त्यश्वरथसंबाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले
मा स्म कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः २०
उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता
स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः २१
पायसं कृसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः
गुरूंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः २२
पुत्रदारैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः
स एको मृष्टमश्नातु यस्यार्योऽनुमते गतः २३
राजस्त्रीबालवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते

भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् २४
उभे संध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते
तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः २५
यदग्निदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे
मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् २६
देवतानां पितृणां च मातापित्रोस्तथैव च
मा स्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः २७
सतां लोकात्सतां कीर्त्याः सज्जुष्टात्कर्मणस्तथा
भ्रश्यतु क्षिप्रमद्यैव यस्यार्योऽनुमते गतः २८
विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः
एवमाश्वासयन्नेव दुःखार्तो निपपात ह २९
तथा तु शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम्
भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ३०
मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते
शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ३१
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्ष्मणः
वत्स सत्यप्रतिज्ञो मे सतां लोकानवाप्स्यसि ३२
एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः
मोहाच्च शोकसंरोधाद्बभूव लुलितं मनः ३३
लालप्यमानस्य विचेतनस्य
प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ
मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं
सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ३४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ६९

२-७०

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं केकयीसुतम्
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवागृषिः १
अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः
प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तरम् २

वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः
प्रेतकार्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ३
उद्धृतं तैलसंक्लेदात्स तु भूमौ निवेशितम्
आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ४
निवेश्य शयने चाग्र्ये नानारत्नपरिष्कृते
ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ५
किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मय्यनागते
विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ६
क्व यास्यसि महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम्
हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ७
योगक्षेमं तु ते राजन्कोऽस्मिन्कल्पयिता पुरे
त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ८
विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते
हीनचन्द्रेव रजनी नगरी प्रतिभाति माम् ९
एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम्
अब्रवीद्वचनं भूयो वसिष्ठस्तु महानृषिः १०
प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः
तान्यव्यग्रं महाबाहो क्रियतामविचारितम् ११
तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत्
ऋत्विक्पुरोहिताचार्यांस्त्वरयामास सर्वशः १२
ये त्वग्नयो नरेन्द्रस्य अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः
ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते ह्रियन्ते यथाविधि १३
शिबिकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम्
वाष्पकण्ठा विमनसस्तमूहुः परिचारकाः १४
हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च
प्रकिरन्तो जना मार्गं नृपतेरग्रतो ययुः १५
चन्दनागरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा
देवदारूणि चाहृत्य चितां चक्रुस्तथापरे १६
गन्धानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र दत्त्वाथ भूमिपम्
ततः संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः १७

तथा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदर्त्विजः
जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः १८
शिबिकाभिश्च यानैश्च यथार्हं तस्य योषितः
नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तदा १९
प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपम्
स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा २०
क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे
आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः २१
ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनः पुनः
यानेभ्यः सरयूतीरमवतेरुर्वराङ्गनाः २२
कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं
नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च
पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा
भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् २३
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ७०

२-७१

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः
द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् १
ब्राह्मणेभ्यो ददौ रत्नं धनमन्नं च पुष्कलम्
बास्तिकं बहु शुक्लं च गाश्चापि शतशस्तथा २
दासीदासं च यानं च वेश्मानि सुमहान्ति च
ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदैहिकम् ३
ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ त्रयोदशे
विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्छितः ४
शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः
चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ५
तात यस्मिन्निसृष्टोऽह त्वया भ्रातरि राघवे
तस्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ६
यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम्

तामम्बां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ७
दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थिस्थानमण्डलम्
पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विषसाद ह ८
स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले
उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज इव च्युतः ९
अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचिव्रतम्
अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा १०
शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम्
विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ११
उन्मत्त इव निश्चेता विललाप सुदुःखितः
स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा १२
मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः
वरदानमयोऽक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः १३
सुकुमारं च बालं च सततं लालितं त्वया
क्व तात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् १४
ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वाभरणेषु च
प्रवारयसि नः सर्वांस्तन्नः कोऽद्य करिष्यति १५
अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते
विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना १६
पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते
किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् १७
हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम्
अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् १८
तयोर्विलपितं श्रुत्वा व्यसनं चान्ववेक्ष्य तत्
भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः १९
ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुघ्नभरतावुभौ
धरण्यां संव्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ २०
ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषां पुरोहितः
वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह २१
त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः

तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हति २२ड८ठ८
सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च
श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतभवाभवौ २३
उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ
वर्षातपपरिक्लिन्नौ पृथगिन्द्रध्वजाविव २४
अश्रूणि परिमृद्नन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ
अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः २५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ७१

२-७२

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः
भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् १
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः
स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् २
बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ
किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ३
पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ
उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ४
इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे
प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ५
लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि बिभ्रती
मेखलादामभिश्चित्रै रज्जुबद्धेव वानरी ६
तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भृशं पापस्य कारिणीम्
गृहीत्वाकरुणं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ७
यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता
सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ८
शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः
अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ९
तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातॄणां मे तथा पितुः
यया सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम् १०

एवमुक्ता च तेनाशु सखीजनसमावृता
गृहीता बलवत्कुब्जा सा तद्गृहमनादयत् ११
ततः सुभृशसंतप्तस्तस्याः सर्वः सखीजनः
क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः १२
अमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वसखीजनः
यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति १३
सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम्
कौसल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्तु ध्रुवा गतिः १४
स च रोषेण ताम्राक्षः शत्रुघ्नः शत्रुतापनः
विचकर्ष तदा कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवीतले १५
तस्या ह्याकृष्यमाणाया मन्थरायास्ततस्ततः
चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत १६
तेन भाण्डेन संकीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम्
अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा १७
स बली बलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः
कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभाषे परुषं वचः १८
तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता
शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता १९
तां प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत्
अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति २०
हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम्
यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् २१
इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः
त्वां च मां चैव धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् २२
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः
न्यवर्तत ततो रोषात्तां मुमोच च मन्थराम् २३
सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह
निःश्वसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप च २४
शत्रुघ्नविक्षेपविमूढसंज्ञां
समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता

शनैः समाश्वासयदार्तरूपां
क्रौञ्चीं विलग्नामिव वीक्षमाणाम् २५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ७२

२-७३

ततः प्रभातसमये दिवसेऽथ चतुर्दशे
समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् १
गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः
रामं प्रव्राज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् २
त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः
संगत्या नापराध्नोति राज्यमेतदनायकम् ३
आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव
प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ४
राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं महत्
अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ५
आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम्
भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ६
ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः
नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ७
रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः
अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ८
युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला
आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ९
आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम्
पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति १०
तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषिच्य पुरस्कृतम्
आनेष्यामि तु वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ११
न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम्
वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति १२
क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च

रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः १३
एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम्
प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् १४
एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरुपतिष्ठताम्
यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि १५
अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मज
प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च
प्रहर्षजास्तं प्रति बाष्पबिन्दवो
निपेतुरार्याननेत्रसंभवाः १६
ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः
सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः
पन्थानं नरवर भक्तिमाञ्जनश्च
व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः १७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ७३

२-७४

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः
स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा १
कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः
तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः २
कूपकाराः सुधाकारा वंशकर्मकृतस्तथा
समर्था ये च द्रष्टारः पुरतस्ते प्रतस्थिरे ३
स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान्
अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ४
ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्माणि कोविदाः
करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ५
लता वल्लीश्च गुल्मांश्च स्थाणूनश्मन एव च
जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्द्रुमान् ६
अवृक्षेषु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन्
केचित्कुठारैष्टङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन्क्वचित्क्वचित् ७

अपरे वीरणास्तम्बान्बलिनो बलवत्तराः
विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ८
अपरेऽपूरयन्कूपान्पांसुभिः श्वभ्रमायतम्
निम्नभागांस्तथा केचित्समांश्चक्रुः समन्ततः ९
बबन्धुर्बन्धनीयांश्च क्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तदा
बिभिदुर्भेदनीयांश्च तांस्तान्देशान्नरास्तदा १०
अचिरेणैव कालेन परिवाहान्बहूदकान्
चक्रुर्बहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्बहून्
उदपानान्बहुविधान्वेदिकापरिमण्डितान् ११
ससुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः
मत्तोद्घुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः १२
चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः
बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः स्वर्गपथोपमः १३
आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः
रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च १४
यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः
भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् १५
नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु मुहूर्तेषु च तद्विदः
निवेशं स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः १६
बहुपांसुचयाश्चापि परिखापरिवारिताः
तत्रेन्द्रकीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः १७
प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः
पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः १८
विसर्पद्भिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः
समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते बभुः शक्रपुरोपमाः १९
जाह्नवीं तु समासाद्य विविधद्रुमकाननाम्
शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् २०
सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा
नभः क्षपायाममलं विराजते
नरेन्द्रमार्गः स तथा व्यराजत

क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः २१
इति श्रीरामायणे ग्रयोध्याकाराडे चतुःसप्ततितमः सर्गः७४

२-७५

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः
तुष्टुवुर्वाग्विशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंहितैः १
सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः
दध्मुः शङ्खांश्च शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् २
स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव
भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैररन्ध्रयत् ३
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च
नाहं राजेति चाप्युक्त्वा शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ४
पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत्
विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ५
तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः
परिभ्रमति राजश्रीर्नौरिवाकर्णिका जले ६
इत्येवं भरतं प्रेक्ष्य विलपन्तं विचेतनम्
कृपणं रुरुदुः सर्वाः सस्वरं योषितस्तदा ७
तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित्
सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशाः ८
शातकुम्भमयीं रम्यां मणिरत्नसमाकुलाम्
सुधर्मामिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ९
स काञ्चनमयं पीठं परार्ध्यास्तरणावृतम्
ग्रध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च १०
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्योधानमात्यान्गणवल्लभान्
क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ११
ततो हलहलाशब्दो महान्समुदपद्यत
रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् १२
ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः
प्रत्यनन्दन्प्रकृतयो यथा दशरथं तथा १३

ह्रद इव तिमिनागसंवृतः
स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः
दशरथसुतशोभिता सभा
सदशरथेव बभौ यथा पुरा १४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः७५

२-७७

तामार्यगणसंपूर्णां भरतः प्रग्रहां सभाम्
ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव १
आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा
अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी २
राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः समग्राः प्रेक्ष्य धर्मवित्
इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ३
तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन्
धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ४
रामस्तथा सत्यधृतिः सतां धर्ममनुस्मरन्
नाजहात्पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ५
पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम्
तद्भुङ्क्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ६
उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः
कोटयापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्यभिहरन्तु ते ७
तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः
जगाम मनसा रामं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ८
स वाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा
विललाप सभामध्ये जगर्हे च पुरोहितम् ९
चरितब्रह्मचर्यस्य विद्यास्नातस्य धीमतः
धर्मे प्रयतमानस्य को राज्यं मद्विधो हरेत् १०
कथं दशरथाज्जातो भवेद्राज्यापहारकः
राज्यं चाहं च रामस्य धर्मं वक्तुमिहार्हसि ११
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च धर्मात्मा दिलीपनहुषोपमः

लब्धुमर्हति काकुत्स्थो राज्यं दशरथो यथा १२
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यं कुर्यां पापमहं यदि
इक्ष्वाकूणामहं लोके भवेयं कुलपांसनः १३
यद्धि मात्रा कृतं पापं नाहं तदभिरोचये
इहस्थो वनदुर्गस्थं नमस्यामि कृताञ्जलि १४
राममेवानुगच्छामि स राजा द्विपदां वरः
त्रयाणामपि लोकानां राघवो राज्यमर्हति १५
तद्वाक्यं धर्मसंयुक्तं श्रुत्वा सर्वे सभासदः
हर्षान्मुमुचुरश्रूणि रामे निहितचेतसः १६
यदि त्वार्यं न शक्ष्यामि विनिवर्तयितुं वनात्
वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा १७
सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलात्
समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् १८
एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः
समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् १९
तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात्
यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय २०
एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना
प्रहृष्टः सोऽदिशत्सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत् २१
ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च
श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने २२
ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तॄन्सर्वान्गृहे गृहे
यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः २३
ते हयैर्गोरथैः शीघ्रैः स्यन्दनैश्च मनोजवैः
सह योधैर्बलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् २४
सज्जं तु तद्बलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ
रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् २५
भरतस्य तु तस्याज्ञां प्रतिगृह्य प्रहर्षितः
रथं गृहीत्वा प्रययौ युक्तं परमवाजिभिः २६
स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवा

न्ब्रुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः
गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं
प्रसादयिष्यन्भरतोऽब्रवीत्तदा २७
तूर्णं समुत्थाय सुमन्त्र गच्छ
बलस्य योगाय बलप्रधानान्
आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं
प्रसाद्य रामं जगतो हिताय २८
स सूतपुत्रो भरतेन सम्य
गाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः
शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधाना
न्बलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च २९
ततः समुत्थाय कुले कुले ते
राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः
अयूयुजन्नुष्ट्ररथान्खरांश्च
नागान्हयांश्चैव कुलप्रसूतान् ३०
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः७६

२-७७

ततः समुत्थितः काल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम्
प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकाङ्क्षया १
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोधसः
अधिरुह्य हयैर्युक्तान्रथान्सूर्यरथोपमान् २
नव नागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि
अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ३
षष्टी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ४
शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम्
अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ५
कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी
रामानयनसंहृष्टा ययुर्यानेन भास्वता ६

प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम्
तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ७
मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम्
कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ८
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः
तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ९
इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः
परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा १०
ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः
रामं प्रति ययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयस्तदा ११
मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभनाः
सूत्रकर्मकृतश्चैव ये च शस्त्रोपजीविनः १२
मायूरकाः क्राकचिका रोचका वेधकास्तथा
दन्तकाराः सुधाकारास्तथा गन्धोपजीविनः १३
सुवर्णकाराः प्रख्यातास्तथा कम्बलधावकाः
स्नापकाश्छादका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा १४
रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः
शैलूषाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्तकास्तथा १५
समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः
गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः १६
सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपनाः
सर्वे ते विविधैर्यानैः शनैर्भरतमन्वयुः १७
प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम्
व्यवतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी १८
निरीक्ष्यानुगतां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम्
भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः १९
निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वशः
विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व इदानीं महानदीम् २०
दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः
और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीम् २१

तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः
न्यवेशयंस्तांश्छन्देन स्वेन स्वेन पृथक्पृथक् २२
निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं
चमूं विधानैः परिबर्हशोभिनीम्
उवास रामस्य तदा महात्मनो
विचिन्तयानो भरतो निवर्तनम् २३
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्ग ७७

२-७८

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम्
निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्संत्वरितोऽब्रवीत् १
महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते
नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् २
स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे
बन्धयिष्यति वा दाशानथ वास्मान्वधिष्यति ३
अथ दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम्
भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं समधिगच्छति ४
भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम
तस्यार्थकामाः संनद्धा गङ्गानूपेऽत्र तिष्ठत ५
तिष्ठन्तु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम्
बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ६
नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतम्
संनद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्त्वित्यभ्यचोदयत् ७
यदा तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति
सेयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ८
इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च
अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ९
तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सूतपुत्रः प्रतापवान्
भरतायाचचक्षेऽथ विनयज्ञो विनीतवत् १०
एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः

कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ११
तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः
असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ १२
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभम्
उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति १३
लब्ध्वाभ्यनुज्ञां संहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः
आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् १४
निष्कुटश्चैव देशोऽय वञ्चिताश्चापि ते वयम्
निवेदयामस्ते सर्वे स्वके दाशकुले वस १५
अस्ति मूलं फलं चैव निषादैः समुपाहृतम्
आर्द्रं च मांसं शुष्कं च वन्यं चोच्चावचं महत् १६
आशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यतीमां विभावरीम्
अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि १७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टसप्ततितमः सर्गः७८

२-७९

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम्
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् १
ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे
यो मे त्वमीदृशीं सेनामेकोऽभ्यर्चितुमिच्छसि २
इत्युक्त्वा तु महातेजा गुहं वचनमुत्तमम्
अब्रवीद्भरतः श्रीमान्निषादाधिपतिं पुनः ३
कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं गुह
गहनोऽय भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ४
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः
अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं गुहो गहनगोचरः ५
दाशास्त्वानुगमिष्यन्ति धन्विनः सुसमाहिताः
अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महायशः ६
कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः
इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ७

तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः
भरतः श्लक्ष्णया वाचा गुहं वचनमब्रवीत्
मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शङ्कितुमर्हसि
राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मम ९
तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम्
बुद्धिरन्या न ते कार्या गुह सत्यं ब्रवीमि ते १०
स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम्
पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ११
धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले
अयत्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि १२
शाश्वती खलु ते कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति
यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि १३
एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा
बभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत १४
संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः
शत्रुघ्नेन सह श्रीमाञ्शयनं पुनरागमत् १५
रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः
उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्षस्य तादृशः १६
अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवम्
वनदाहाभिसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् १७
प्रस्रुतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदः शोकाग्निसंभवः
यथा सूर्यांशुसंतप्तो हिमवान्प्रस्रुतो हिमम् १८
ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना
दैन्यपादपसंघेन शोकायासाधिशृङ्गिणा १९
प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना
आक्रान्तो दुःखशैलेन महता कैकयीसुतः २०
गुहेन सार्धं भरतः समागतो
महानुभावः सजनः समाहितः
सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुन
र्गुहः समाश्वासयदग्रजं प्रति २१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ७९

२-८०

आचचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः
भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः १
तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं वरचापेषुधारिणम्
भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रवम् २
इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता
प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ३
उचितोऽय जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः
धर्मात्मंस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ४
न हि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन
मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदप्यसत्यं तवाग्रतः ५
अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः
धर्मावाप्तिं च विपुलामर्थावाप्तिं च केवलाम् ६
सोऽह प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया
रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ७
न हि मेऽविदितं किंचिद्वनेऽस्मिश्चरतः सदा
चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ८
एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना
अनुनीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ९
कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया
शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा १०
यो न दैवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि
तं पश्य गुह संविष्टं तृणेषु सह सीतया ११
महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः
एको दशरथस्यैष पुत्रः सदृशलक्षणः १२
अस्मिन्प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति
विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति १३
विनद्य सुमहानादं श्रमेणोपरताः स्त्रियः

निर्घोषोपरतं नूनमद्य राजनिवेशनम् १४
कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम
नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेयुः शर्वरीमिमाम् १५
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया
दुःखिता या तु कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति १६
अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम्
राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति १७
सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते
प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् १८
रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम्
हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् १९
गजाश्वरथसंबाधां तूर्यनादविनादिताम्
सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् २०
आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम्
सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम २१
अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम्
निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सखृताः प्रविशेमहि २२
परिदेवयमानस्य तस्यैवं सुमहात्मनः
तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत २३
प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ
अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया २४
जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ
महाबलौ कुञ्जरयूथपोपमौ
वरेषुचापासिधरौ परंतपौ
व्यवेक्षमाणौ सह सीतया गतौ २५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अशीतितमः सर्गः ८०

२-८१

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम्
ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् १

सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः
पुण्डरीकविशालाक्षस्तरुणः प्रियदर्शनः २
प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्मनाः
पपात सहसा तोत्रैर्हृदि विद्ध इव द्विपः ३
तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः
परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककर्शितः ४
ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः
उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकर्शिताः ५
ताश्च तं पतितं भूमौ रुदन्त्यः पर्यवारयन्
कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्मनाः परिषस्वजे ६
वत्सला स्वं यथा वत्समुपगूह्य तपस्विनी
परिपप्रच्छ भरतं रुदन्ती शोकलालसा ७
पुत्र व्याधिर्न ते कच्चिच्छरीरं परिबाधते
अद्य राजकुलस्यास्य त्वदधीनं हि जीवितम् ८
त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते
वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ९
कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किंचिदप्रियम्
पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते १०
स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशाः
कौसल्यां परिसान्त्व्येदं गुहं वचनमब्रवीत् ११
भ्राता मे क्वावसद्रात्रिं क्व सीता क्व च लक्ष्मणः
अस्वपच्छयने कस्मिन्किं भुक्त्वा गुह शंस मे १२
सोऽब्रवीद्भरतं पृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः
यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ १३
अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलानि विविधानि च
रामायाभ्यवहारार्थं बहु चोपहृतं मया १४
तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः
न हि तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् १५
न ह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा
इति तेन वयं राजन्ननुनीता महात्मना १६

लक्ष्मणेन समानीतं पीत्वा वारि महायशाः
औपवास्यं तदाकार्षीद्राघवः सह सीतया १७
ततस्तु जलशेषेण लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा
वाग्यतास्ते त्रयः संध्यामुपासत समाहिताः १८
सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम्
स्वयमानीय बर्हींषि क्षिप्रं राघवकारणात् १९
तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया
प्रक्षाल्य च तयोः पादावपचक्राम लक्ष्मणः २०
एतत्तदिङ्गुदीमूलमिदमेव च तत्तृणम्
यस्मिन्रामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावुभौ २१
नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवा
ञ्शरैः सुपूर्णाविषुधी परंतपः
महद्धनुः सज्यमुपोह्य लक्ष्मणो
निशामतिष्ठत्परितोऽस्य केवलम् २२
ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापधृ
क्स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः
अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकै
र्महेन्द्रकल्पं परिपालयंस्तदा २३
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ८१

२-८२
तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः
इङ्गुदीमूलमागम्य रामशय्यामवेक्ष्य ताम् १
अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तेन महात्मना
शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् २
महाभागकुलीनेन महाभागेन धीमता
जातो दशरथेनोर्व्यां न रामः स्वप्तुमर्हति ३
अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये
शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ४
प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा

हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ५
पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागरुगन्धिषु
पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुकसंघरुतेषु च ६
गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः
मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ७
बन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः
गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ८
अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा
मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ९
न नूनं दैवतं किंचित्कालेन बलवत्तरम्
यत्र दाशरथी रामो भूमावेवं शयीत सः १०
विदेहराजस्य सुता सीता च प्रियदर्शना
दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ११
इयं शय्या मम भ्रातुरिदं हि परिवर्तितम्
स्थण्डिले कठिने सर्वं गात्रैर्विमृदितं तृणम् १२
मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्शयने तदा
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकबिन्दवः १३
उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा
तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः १४
मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी
सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली १५
सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः
सर्वलोकप्रियस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् १६
कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः
सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः १७
सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम्
वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना १८
अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मा
गते दशरथे स्वर्गं रामे चारण्यमाश्रिते १९
न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधराम्

वनेऽपि वसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् २०
शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विपाम्
अपावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् २१
अप्रहृष्टबलां न्यूनां विषमस्थामनावृताम्
शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान्विषकृतानिव २२
अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽह तृणेषु वा
फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् २३
तस्यार्थमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने
तं प्रतिश्रवमामुच्य नास्य मिथ्या भविष्यति २४
वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति
लक्ष्मणेन सह त्वार्यो अयोध्यां पालयिष्यति २५
अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः
अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् २६
प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं
बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते
ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं
वने वसन्नार्हति मामुपेक्षितुम् २७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ८२

२-८३

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः
भरतः काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् १
शत्रुघ्नोत्तिष्ठ किं शेषे निषादाधिपतिं गुहम्
शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम् २
जागर्मि नाहं स्वपिमि तथैवार्यं विचिन्तयन्
इत्येवमब्रवीद्भ्रात्रा शत्रुघ्नोऽपि प्रचोदितः ३
इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः
आगम्य प्राञ्जलि काले गुहो भरतमब्रवीत् ४
कच्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम्
कच्चिच्च सहसैन्यस्य तव सर्वमनामयम् ५

गुहस्य तत्तु वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम्
रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ६
सुखा नः शर्वरी राजन्पूजिताश्चापि ते वयम्
गङ्गां तु नौभिर्बह्वीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः ७
ततो गुहः संत्वरितः श्रुत्वा भरतशासनम्
प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ८
उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा
नावः समनुकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ९
ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिताः राजशासनात्
पञ्च नावां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः १०
अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधरा वराः
शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाताः सुसंहताः ११
ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम्
सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् १२
तामारुरोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः
कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः १३
पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये
अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः १४
आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम्
भाण्डानि चाददानानां घोषस्त्रिदिवमस्पृशत् १५
पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः
वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः १६
नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चित्तु वाजिनाम्
काश्चित्तत्र वहन्ति स्म यानयुग्यं महाधनम् १७
ताः स्म गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम्
निवृत्ताः काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः १८
सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः
तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सध्वजा इव पर्वताः १९
नावश्चारुरुहुस्त्वन्ये प्लवैस्तेरुस्तथापरे
अन्ये कुम्भघटैस्तेरुरन्ये तेरुश्च बाहुभिः २०

सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गां दाशैः संतारिता स्वयम्
मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् २१
आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा
निवेशयित्वा च यथोपजोषम्
द्रष्टुं भरद्वाजमृषिप्रवर्य
मृत्विग्वृतः सन्भरतः प्रतस्थे २२
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ८३

२-८४

भरद्वाजाश्रमं दृष्ट्वा क्रोशादेव नरर्षभः
बलं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः १
पद्भ्यामेव हि धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः
वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम् २
ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः
मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानु पुरोहितम् ३
वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः
संचचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्ध्यमिति ब्रुवन् ४
समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः
अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ५
ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात्फलानि च
आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ६
अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु
जानन्दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ७
वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम्
शरीरेऽग्निषु वृक्षेषु शिष्येषु मृगपक्षिषु ८
तथेति च प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महातपाः
भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ९
किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः
एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि मे शुध्यते मनः १०
सुषुवे यममित्रघ्नं कौसल्यानन्दवर्धनम्

भ्रात्रा सह सभार्यो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ११
नियुक्तः स्त्रीनियुक्तेन पित्रा योऽसौ महायशाः
वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश १२
कच्चिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि
अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च १३
एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह
पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया १४
हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते
मत्तो न दोषमाशङ्केर्नैवं मामनुशाधि हि १५
न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे
नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे १६
अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः
प्रतिनेतुमयोध्यां च पादौ तस्याभिवन्दितुम् १७
त्वं मामेवंगतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि
शंस मे भगवन्रामः क्व संप्रति महीपतिः १८
उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः
त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे
गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता १९
जाने चैतन्मनःस्थं ते दृढकरणमस्त्विति
अपृच्छं त्वां तवात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् २०
असौ वसति ते भ्राता चित्रकूटे महागिरौ
श्वस्तु गन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः
एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद २१
ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः
प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः
चकार बुद्धिं च तदा महाश्रमे
निशानिवासाय नराधिपात्मजः २२

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ८४

२-८५
कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा
भरतं कैकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् १
अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम्
पाद्यमर्घ्यं तथातिथ्यं वने यदुपपद्यते २
अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव
जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येनकेनचित् ३
सेनायास्तु तवैतस्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम्
मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमर्हो मनुजर्षभ ४
किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः
कस्मान्नेहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ५
भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम्
ससैन्यो नोपयातोऽस्मि भगवन्भगवद्भयात् ६
वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः
प्रच्छाद्य महतीं भूमिं भगवन्ननुयान्ति माम् ७
ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेषूटजांस्तथा
न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवागतस्ततः ८
आनीयतामितः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा
तथा तु चक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ९
अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च
आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् १०
आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च
आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ११
प्राक्स्रोतसश्च या नद्यः प्रत्यक्स्रोतस एव च
पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः १२
अन्याः स्रवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम्
अपराश्चोदकं शीतमिक्षुकाण्डरसोपमम् १३
आह्वये देवगन्धर्वान्विश्वावसुहहाहुहून्
तथैवाप्सरसो देवीर्गन्धर्वीश्चापि सर्वशः १४
घृताचीमथ विश्वाचीं मिश्रकेशीमलम्बुसाम्

शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः
सर्वास्तुम्बुरुणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः १५
वनं कुरुषु यद्दिव्यं वासो भूषणपत्रवत्
दिव्यनारीफलं शश्वत्तत्कौबेरमिहैव तु १६
इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम्
भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु १७
विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च
सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च १८
एवं समाधिना युक्तस्तेजसाप्रतिमेन च
शिक्षास्वरसमायुक्तं तपसा चाब्रवीन्मुनिः १९
मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः
आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक्पृथक् २०
मलयं दर्दुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः
उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखः शिवः २१
ततोऽभ्यवर्तन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः
देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे २२
प्रववुश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः
प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणा प्रमुमुचुः स्वरान् २३
स शब्दो द्यां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च
विवेशोच्चारितः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः २४
तस्मिन्नुपरते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम्
ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः २५
बभूव हि समा भूमिः समन्तात्पञ्चयोजनम्
शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्यसंनिभैः २६
तस्मिन्बिल्वाः कपित्थाश्च पनसा बीजपूरकाः
आमलक्यो बभूवुश्च चूताश्च फलभूषणाः २७
उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत्
आजगाम नदी दिव्या तीरजैर्बहुभिर्वृता २८
चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम्
हर्म्यप्रासादसंघातास्तोरणानि शुभानि च २९

सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणम्
शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम् ३०
चतुरस्रमसंबाधं शयनासनयानवत्
दिव्यैः सर्वरसैर्युक्तं दिव्यभोजनवस्त्रवत् ३१
उपकल्पितसर्वान्नं धौतनिर्मलभाजनम्
क्लृप्तसर्वासनं श्रीमत्स्वास्तीर्णशयनोत्तमम् ३२
प्रविवेश महाबाहुरनुज्ञातो महर्षिणा
वेश्म तद्रत्नसंपूर्णं भरतः कैकयीसुतः ३३
अनुजग्मुश्च तं सर्वे मन्त्रिणः सपुरोहिताः
बभूवुश्च मुदा युक्ता तं दृष्ट्वा वेश्मसंविधिम् ३४
तत्र राजासनं दिव्यं व्यजनं छत्रमेव च
भरतो मन्त्रिभिः सार्धमभ्यवर्तत राजवत् ३५
आसनं पूजयामास रामायाभिप्रणम्य च
वालव्यजनमादाय न्यषीदत्सचिवासने ३६
आनुपूर्व्यान्निषेदुश्च सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः
ततः सेनापतिः पश्चात्प्रशास्ता च निषेदतुः ३७
ततस्तत्र मुहूर्तेन नद्यः पायसकर्दमाः
उपातिष्ठन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ३८
तासामुभयतःकूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः
रम्याश्चावसथा दिव्या ब्रह्मणस्तु प्रसादजाः ३९
तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः
आगुर्विंशतिसाहस्राः ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ४०
सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः
आगुर्विंशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ४१
याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते
आगुर्विंशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ४२
नारदस्तुम्बुरुर्गोपः पर्वतः सूर्यवर्चसः
एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ४३
अलम्बुसा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना
उपानृत्यंस्तु भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ४४

यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने
प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य शासनात् ४५
बिल्वा मार्दङ्गिकाः आसञ्शम्याग्राहा बिभीतकाः
अश्वत्था नर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्य तेजसा ४६
ततः सरलतालाश्च तिलका नक्तमालकाः
प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ४७
शिंशपामलकीजम्बूर्याश्चान्याः कानने लताः
प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽवसन् ४८
सुरां सुरापाः पिबत पायसं च बुभुक्षिताः
मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यावदिच्छथ ४९
उत्साद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु
अप्येकमेकं पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ५०
संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो रुचिरलोचनाः
परिमृज्य तथान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ५१
हयान्गजान्खरानुष्ट्रांस्तथैव सुरभेः सुतान्
इक्षूंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान्
इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महाबलाः ५२
नाश्वबन्धोऽश्वमाजानान्न गजं कुञ्जरग्रहः
मत्तप्रमत्तमुदिता चमूः सा तत्र संबभौ ५३
तर्पिताः सर्वकामैस्ते रक्तचन्दनरूषिताः
अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदैरयन् ५४
नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान्
कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ५५
इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहबन्धकाः
अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदैरयन् ५६
संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः
भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ५७
ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम्
दिव्यानुद्वीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ५८
प्रेष्याश्चेटयश्च वध्वश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः

बभूवुस्ते भृशं तृप्ताः सर्वे चाहतवाससः ५९
कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः
बभूवुः सुभृतास्तत्र नान्यो ह्यन्यमकल्पयत् ६०
नाशुक्लवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोऽपि वा
रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ६१
आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः
फलनिर्यूहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ६२
पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्लस्यान्नस्य चाभितः
ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्त्रशः ६३
बभूवुर्वनपार्श्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः
ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुच्श्युतः ६४
वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः
प्रतप्तपिठरैश्चापि मार्गमायूरकौक्कुटैः ६५
पात्रीणां च सहस्राणि शातकुम्भमयानि च
स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः
यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ६६
ह्रदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे
बभूवुः पायसस्यान्ये शर्करायाश्च संचयाः ६७
कल्कांश्चूर्णकषायांश्च स्नानानि विविधानि च
ददृशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ६८
शुक्लानंशुमतश्चापि दन्तधावनसंचयान्
शुक्लांश्चन्दनकल्कांश्च समुद्गेष्ववतिष्ठतः ६९
दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान्
पादुकोपानहां चैव युग्मान्यत्र सहस्त्रशः ७०
आञ्जनीः कङ्कतान्कूर्चांश्छत्राणि च धनूंषि च
मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ७१
प्रतिपानह्रदान्पूर्णान्खरोष्ट्रगजवाजिनाम्
अवगाह्य सुतीर्थांश्च ह्रदान्सोत्पलपुष्करान् ७२
नीलवैदूर्यवर्णांश्च मृदून्यवससंचयान्
निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ७३

व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम्
दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तादृग्भरतस्य महर्षिणा ७४
इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने
भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ७५
प्रतिजग्मुश्च ता नद्यो गन्धर्वाश्च यथागतम्
भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ७६
तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरा
स्तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः
तथैव दिव्या विविधाः स्त्रगुत्तमाः
पृथक्प्रकीर्णा मनुजैः प्रमर्दिताः७७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ८५

२-८६

ततस्तां रजनीमुष्य भरतः सपरिच्छदः
कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह १
तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतम्
हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत २
कच्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्मद्विषये गता
समग्रस्ते जनः कच्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ३
तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च
आश्रमादभिनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ४
सुखोषितोऽस्मि भगवन्समग्रबलवाहनः
तर्पितः सर्वकामैश्च सामात्यो बलवत्त्वया ५
अपेतक्लमसंतापाः सुभक्ष्याः सुप्रतिश्रयाः
अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ६
आमन्त्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम
समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ७
आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः
आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ८
इति पृष्टस्तु भरतं भ्रातृदर्शनलालसम्

प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ९
भरतार्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने
चित्रकूटो गिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः १०
उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी
पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ११
अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटश्च पर्वतः
तयोः पर्णकुटी तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् १२
दक्षिणेनैव मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च
गजवाजिरथाकीर्णां वाहिनीं वाहिनीपते
वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् १३
प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् १४
वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया
कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः १५
असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता
कैकेयी तस्य जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा १६
तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम्
अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा १७
ततः पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो दृढव्रतः
विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तव राघव १८
एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः १९
यामिमां भगवन्दीनां शोकानशनकर्शिताम्
पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि २०
एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम्
कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा २१
अस्या वामभुजं श्लिष्टा यैषा तिष्ठति दुर्मनाः
कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे २२
एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ
उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ २३

यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ
राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः २४
एश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम्
ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम्
यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः २५
इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा
स निशश्वास ताम्राक्षो क्रुद्धो नाग इवासकृत् २६
भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तदा
प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवत् २७
न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया
रामप्रव्राजनं ह्येतत्सुखोदर्कं भविष्यति २८
अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम्
आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामित्यचोदयत् २९
ततो वाजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्हेमपरिष्कृतान्
अध्यारोहत्प्रयाणार्थी बहून्बहुविधो जनः ३०
गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः
जीमूता इव घर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ३१
विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च
प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरेव पदातयः ३२
अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः
रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ३३
स चार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिबिकां शुभाम्
आस्थाय प्रययौ श्रीमान्भरतः सपरिच्छदः ३४
सा प्रयाता महासेना गजवाजिरथाकुला
दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः
वनानि तु व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः ३५
सा संप्रहृष्टद्विपवाजियोधा
वित्रासयन्ती मृगपक्षिसंघान्
महद्वनं तत्प्रविगाहमाना
रराज सेना भरतस्य तत्र ३६

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ८६

२-८७

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुद्रुवुः १
ऋक्षाः पृषतसंघाश्च रुरवश्च समन्ततः
दृश्यन्ते वनराजीषु गिरिष्वपि नदीषु च २
स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः
वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ३
सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः
महीं संछादयामास प्रावृषि द्यामिवाम्बुदः ४
तुरंगौघैरवतता वारणैश्च महाजवैः
अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन्काले बभूव भूः ५
स यात्वा दूरमध्वानं सुपरिश्रान्तवाहनः
उवाच भरतः श्रीमान्वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ६
यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव श्रुतं मया
व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ७
अयं गिरिश्चित्रकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी
एतत्प्रकाशते दूरान्नीलमेघनिभं वनम् ८
गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति
वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ९
मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु
नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः १०
किन्नराचरितोद्देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वतम्
हयैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ११
एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः
वायुप्रविद्धाः शरदि मेघराज्य इवाम्बरे १२
कुर्वन्ति कुसुमापीडाञ्शिरःसु सुरभीनमी
मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या यथा नराः १३
निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम्

अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मा १४
खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति
तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् १५
स्यन्दनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान्
एतान्संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने १६
एतान्वित्रासितान्पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान्
एतमाविशतः शैलमधिवासं पतत्रिणाम् १७
अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मा
तापसानां निवासोऽय व्यक्तं स्वर्गपथो यथा १८
मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने
मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः १९
साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननम्
यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ २०
भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः
विविशुस्तद्वनं शूरा धूमं च ददृशुस्ततः २१
ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः
नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ २२
अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ
अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः २३
तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम्
सैन्यानुवाच सर्वांस्तानमित्रबलमर्दनः २४
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः
अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो गुरुरेव च २५
एवमुक्तास्ततः सर्वे तत्र तस्थुः समन्ततः
भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधत् २६
व्यवस्थिता या भरतेन सा चमू
र्निरीक्षमाणापि च धूममग्रतः
बभूव हृष्टा नचिरेण जानती
प्रियस्य रामस्य समागमं तदा २७

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ८७

२-८८
दीर्घकालोषितस्तस्मिन्गिरौ गिरिवनप्रियः
वैदेह्याः प्रियमाकाङ्क्षन्स्वं च चित्तं विलोभयन् १
अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत्
भार्याममरसंकाशः शचीमिव पुरंदरः २
न राज्याद्भ्रंशनं भद्रे न सुहृद्भिर्विनाभवः
मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ३
पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम्
शिखरैः खमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ४
केचिद्रजतसंकाशाः केचित्क्षतजसंनिभाः
पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ५
पुष्यार्ककेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः
विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ६
नानामृगगणद्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः
अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ७
आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्धवैः
अङ्कोलैर्भव्यतिनिशैर्बिल्वतिन्दुकवेणुभिः ८
काश्मर्यरिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैस्तथा
बदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ९
पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः
एवमादिभिराकीर्णः श्रियं पुष्यत्ययं गिरिः १०
शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान्कामहर्षणान्
किन्नरान्द्वंद्वशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः ११
शाखावसक्तान्खड्गांश्च प्रवराण्यम्बराणि च
पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान् १२
जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्यन्दैश्च क्वचित्क्वचित्
स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः १३
गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पभवान्वहन्
घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् १४
यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिन्दिते

लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रधक्ष्यति १५
बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते
विचित्रशिखरे ह्यस्मिन्रतवानस्मि भामिनि १६
अनेन वनवासेन मया प्राप्तं फलद्वयम्
पितुश्चानृणता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा १७
वैदेहि रमसे कच्चिच्चित्रकूटे मया सह
पश्यन्ती विविधान्भावान्मनोवाक्कायसंयतान् १८
इदमेवामृतं प्राहू राज्ञां राजर्षयः परे
वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः १९
शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोऽभितः
बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतसितारुणैः २०
निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव
ओषध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः २१
केचित्क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसंनिभाः
केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि २२
भित्त्वेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः
चित्रकूटस्य कूटोऽसौ दृश्यते सर्वतःशिवः २३
कुष्ठपुंनागतगरभूर्जपत्रोत्तरच्छदान्
कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् २४
मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः
कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च २५
वस्वौकसारां नलिनीमत्येतीवोत्तरान्कुरुन्
पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ बहूमूलफलोदकः २६
इमं तु कालं वनिते विजह्रिवां
स्त्वया च सीते सह लक्ष्मणेन च
रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं
सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः२७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टाशीतितमः सर्गः ८८

२-८६

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलद्यं कोसलेश्वरः
अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् १
अब्रवीच्च वरारोहां चारुचन्द्रनिभाननाम्
विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः २
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम्
कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ३
नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः
राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ४
मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि सांप्रतम्
तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे ५
जटाजिनधराः काले वल्कलोत्तरवाससः
ऋषयस्त्वावगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ६
आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वबाहवः
एतेऽपरे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ७
मारुतोद्धूतशिखरैः प्रनृत्त इव पर्वतः
पादपैः पत्रपुष्पाणि सृजद्भिरभितो नदीम् ८
क्वचिन्मणिनिकाशोदां क्वचित्पुलिनशालिनीम्
क्वचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ९
निर्धूतान्वायुना पश्य विततान्पुष्पसंचयान्
पोप्लूयमानानपरान्पश्य त्वं जलमध्यगान् १०
तांश्चातिवल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः
अधिरोहन्ति कल्याणि निष्कूजन्तः शुभा गिरः ११
दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने
अधिकं पुरवासाच्च मन्ये च तव दर्शनात् १२
विधूतकलुषैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः
नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह १३
सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीमिमाम्
कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि १४
त्वं पौरजनवद्व्यालानयोध्यामिव पर्वतम्

मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् १५
लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः
त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जनयथो मम १६
उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः
नायोध्यायै न राज्याय स्पृहयेऽद्य त्वया सह १७
इमां हि रम्यां गजयूथलोलितां
निपीततोयां गजसिंहवानरैः
सुपुष्पितैः पुष्पधरैरलंकृतां
न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी १८
इतीव रामो बहु संगतं वचः
प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन्
चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं
स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः १९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोननवतितमः सर्गः ८९

२-९०

तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः
सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभःस्पृशौ १
एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः
अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथा दुद्रुवुर्दिशः २
स तं सैन्यसमुद्भूतं शब्दं शुश्राव राघवः
तांश्च विप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ३
तांश्च विद्रवतो दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा स निःस्वनम्
उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ४
हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया
भीमस्तनितगम्भीरस्तुमुलः श्रूयते स्वनः ५
राजा वा राजमात्रो वा मृगयामटते वने
अन्यद्वा श्वापदं किंचित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि
सर्वमेतद्यथातत्त्वमचिराज्ज्ञातुमर्हसि ६
स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम्

प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वां दिशमवैक्षत ७
उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम्
रथाश्वगजसंबाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ८
तामश्वगजसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम्
शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ९
अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम्
सज्यं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा १०
तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह
अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्यैतां मन्यसे चमूम् ११
एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत्
दिधक्षन्निव तां सेनां रुषितः पावको यथा १२
संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम्
आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः १३
एष वै सुमहाञ्श्रीमान्विटपी संप्रकाशते
विराजत्युद्गतस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे १४
भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान्
एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः १५
गृहीतधनुषौ चावां गिरिं वीर श्रयावहे
अथवेहैव तिष्ठावः संनद्धावुद्यतायुधौ
अपि नौ वशमागच्छेत्कोविदारध्वजो रणे १६
अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत्
त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा १७
यन्निमित्तं भवान्राज्याच्च्युतो राघव शाश्वतात्
संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव मे १८
भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव
पूर्वापकारिणां त्यागे न ह्यधर्मो विधीयते
एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुंधराम् १९
अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका
मया पश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिभग्नमिव द्रुमम् २०
कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सबान्धवाम्

कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् २१
अद्येमं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद
मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् २२
अद्यैतच्चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः
भिन्दञ्शत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् २३
शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुञ्जरांस्तुरगांस्तथा
श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया २४
शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मि महावने
ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः २५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ९०

२-९१

सुसंरब्धं तु सौमित्रिं लक्ष्मणं क्रोधमूर्छितम्
रामस्तु परिसान्त्व्याथ वचनं चेदमब्रवीत् १
किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा
महेष्वासे महाप्राज्ञे भरते स्वयमागते २
प्राप्तकालं यदेषोऽस्मान्भरतो द्रष्टुमिच्छति
अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किंचिदाचरेत् ३
विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम्
ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं योऽत्र शङ्कसे ४
न हि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः
अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ५
कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि
भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ६
यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे
वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ७
उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तत्त्वतः
राज्यमस्मै प्रयच्छेति बाढमित्येव वक्ष्यति ८
तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः
लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ९

व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह
एष मन्ये महाबाहुरिहास्मान्द्रष्टुमागतः १०
वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति
इमां वाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् ११
एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ
वायुवेगसमौ वीर जवनौ तुरगोत्तमौ १२
स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे
नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः १३
अवतीर्य तु सालाग्रात्तस्मात्स समितिंजयः
लक्ष्मणः प्राञ्जलिर्भूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः १४
भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति
समन्तात्तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् १५
अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य सा
पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिरथाकुला १६
सा चित्रकूटे भरतेन सेना
धर्मं पुरस्कृत्य विधूय दर्पम्
प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य
विरोचते नीतिमता प्रणीता १७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ९१

२-९२

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः
अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् १
निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत्
भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् २
क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समन्ततः
लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ३
यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम्
वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ४
यावन्न चन्द्रसंकाशं द्रक्ष्यामि शुभमाननम्

भ्रातुः पद्मपलाशाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ५
यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ
शिरसा धारयिष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ६
यावन्न राज्ये राज्यार्हः पितृपैतामहे स्थितः
अभिषेकजलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ७
कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा
भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति ८
सुभगश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजोपमो गिरिः
यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ९
कृतकार्यमिदं दुर्गं वनं व्यालनिषेवितम्
यदध्यास्ते महातेजा रामः शस्त्रभृतां वरः १०
एवमुक्त्वा महातेजा भरतः पुरुषर्षभः
पद्भ्यामेव महातेजाः प्रविवेश महद्वनम् ११
स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु
पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः १२
स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमासाद्य पुष्पितम्
रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् १३
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोद सहबान्धवः
अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः १४
स चित्रकूटे तु गिरौ निशाम्य
रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम्
गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम
पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा १५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्विनवतितमःसर्गः९२

२-९३

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तदा
जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् १
ऋषिं वसिष्ठं संदिश्य मातॄर्मे शीघ्रमानय
इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः २

सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत
रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ३
गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम्
भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुटजं च ददर्श ह ४
शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा
काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यवचितानि च ५
ददर्श च वने तस्मिन्महतः संचयान्कृतान्
मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ६
गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा
शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टस्तानमात्यांश्च सर्वशः ७
मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत्
नातिदूरे हि मन्येऽह नदीं मन्दाकिनीमितः ८
उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम्
अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ९
इदं चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम्
शैलपार्श्वे परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् १०
यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने
तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ११
अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसत्कारकारिणम्
आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टो महर्षिमिव राघवम् १२
अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः
मन्दाकिनीमनुप्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् १३
जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः
जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम् १४
मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः
सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः १५
इति लोकसमाक्रुष्टः पादेष्वद्य प्रसादयन्
रामस्य निपतिष्यामि सीतायाश्च पुनः पुनः १६
एवं स विलपंस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः
ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् १७

सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृत्ताम्
विशालां मृदुभिस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे १८
शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः
रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः १९
अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणीगतैः शरैः
शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव २०
महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम्
रुक्मबिन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम् २१
गोधाङ्गुलित्रैरासक्तैश्चित्रैः काञ्चनभूषितैः
अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव २२
प्रागुदक्स्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम्
ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने २३
निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम्
उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् २४
तं तु कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससम्
ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् २५
सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम्
पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् २६
उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणमिव शाश्वतम्
स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च २७
तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखमोहपरिप्लुतः
अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः कैकयीसुतः २८
दृष्ट्वैव विललापार्तो बाष्पसंदिग्धया गिरा
अशक्नुवन्धारयितुं धैर्याद्वचनमब्रवीत् २९
यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम्
वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ३०
वासोभिर्बहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः
मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ३१
अधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसस्तदा
सोऽय जटाभारमिमं सहते राघवः कथम् ३२

यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः
शरीरक्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गति ३३
चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम्
मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ३४
मन्निमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः
धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ३५
इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः
पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ३६
दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः
उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ३७
बाष्पापिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम्
आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः ३८
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन्
तावुभौ स समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ३९
ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव
समीयतू राजसुतावरण्ये
दिवाकरश्चैव निशाकरश्च
यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ४०
तान्पार्थिवान्वारणयूथपाभा
न्समागतांस्तत्र महत्यरण्ये
वनौकसस्तेऽपि समीक्ष्य सर्वे
प्यश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ४१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ९३

२-९४

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः
अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत्समाहितः १
क्व नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः
न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि २
चिरस्य बत पश्यामि दूराद्भरतमागतम्
दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्किं तात वनमागतः ३

कच्चिद्दशरथो राजा कुशली सत्यसंगरः
राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मनिश्चयः ४
स कच्चिद्ब्राह्मणो विद्वान्धर्मनित्यो महाद्युतिः
इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ५
तात कच्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती
सुखिनी कच्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ६
कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः
अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ७
कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः
हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ८
इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम्
सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चित्त्वं तात मन्यसे ९
कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः
कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः १०
मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव
सुसंवृतो मन्त्रधरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ११
कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्काले विबुध्यसे
कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम् १२
कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह
कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति १३
कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम्
क्षिप्रमारभसे कर्तुं न दीर्घयसि राघव १४
कच्चित्तु सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः
विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः १५
कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः
त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम् १६
कच्चित्सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम्
पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् १७
सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः
अथ वाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता १८

एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः
राजानं राजमात्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् १९
कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः
जघन्याश्च जघन्येषु भृत्याः कर्मसु योजिताः २०
अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन्
श्रेष्ठाञ्श्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु २१
कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा
उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः २२
उपायकुशलं वैद्यं भृत्यसंदूषणे रतम्
शूरमैश्वर्यकामं च यो न हन्ति स वध्यते २३
कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमाञ्शुचिः
कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः २४
बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः
दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः २५
कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम्
संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे २६
कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः
भर्तुः कुप्यन्ति दुष्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः २७
कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः
कच्चित्प्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति समाहिताः २८
कच्चिज्जानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान्
यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः २९
कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च
त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारकैः ३०
कच्चिद्व्यपास्तानहितान्प्रतियातांश्च सर्वदा
दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसूदन ३१
कच्चिन्न लोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तात सेवसे
अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ३२
धर्मशास्त्रेषु मुख्येषु विद्यमानेषु दुर्बुधाः
बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थं प्रवदन्ति ते ३३

वीरैरध्युषितां पूर्वमस्माकं तात पूर्वकैः
सत्यनामां दृढद्वारां हस्त्यश्वरथसंकुलाम् ३४
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः स्वकर्मनिरतैः सदा
जितेन्द्रियैर्महोत्साहैर्वृतामार्यैः सहस्रशः ३५
प्रासादैर्विविधाकारैर्वृतां वैद्यजनाकुलाम्
कच्चित्समुदितां स्फीतामयोध्यां परिरक्षसि ३६
कच्चिच्चैत्यशतैर्जुष्टः सुनिविष्टजनाकुलः
देवस्थानैः प्रपाभिश्च तडागैश्चोपशोभितः ३७
प्रहृष्टनरनारीकः समाजोत्सवशोभितः
सुकृष्टसीमा पशुमान्हिंसाभिरभिवर्जितः ३८
अदेवमातृको रम्यः श्वापदैः परिवर्जितः
कच्चिज्जनपदः स्फीतः सुखं वसति राघव ३९
कच्चित्ते दयिताः सर्वे कृषिगोरक्षजीविनः
वार्तायां संश्रितस्तात लोको हि सुखमेधते ४०
तेषां गुप्तिपरीहारैः कच्चित्ते भरणं कृतम्
रक्ष्या हि राज्ञा धर्मेण सर्वे विषयवासिनः ४१
कच्चित्स्त्रियः सान्त्वयसि कच्चित्ताश्च सुरक्षिताः
कच्चिन्न श्रद्दधास्यासां कच्चिद्गुह्यं न भाषसे ४२
कच्चिन्नागवनं गुप्तं कुञ्जराणां च तृप्यसि
कच्चिद्दर्शयसे नित्यं मनुष्याणां विभूषितम्
उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्रो महापथे ४३
कच्चित्सर्वाणि दुर्गाणि धनधान्यायुधोदकैः
यन्त्रैश्च परिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ४४
आयस्ते विपुलः कच्चित्कच्चिदल्पतरो व्ययः
अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ४५
देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च
योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः ४६
कच्चिदार्यो विशुद्धात्मा क्षारितश्चोरकर्मणा
अपृष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्बध्यते शुचिः ४७
गृहीतश्चैव पृष्टश्च काले दृष्टः सकारणः

कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ४८
व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्गतस्य च राघव
अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ४९
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यस्त्राणि राघव
तानि पुत्रपशून्घ्नन्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ५०
कच्चिद्वृद्धांश्च बालांश्च वैद्यमुख्यांश्च राघव
दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ५१
कच्चिद्गुरूंश्च वृद्धांश्च तापसान्देवतातिथीन्
चैत्यांश्च सर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ५२
कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः
उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विबाधसे ५३
कच्चिदर्थं च धर्मं च कामं च जयतां वर
विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्भरत सेवसे ५४
कच्चित्ते ब्राह्मणाः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदाः
आशंसन्ते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ५५
नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम्
अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ५६
एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम्
निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ५७
मङ्गलस्याप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वशः
कच्चित्त्वं वर्जयस्येतान्राजदोषांश्चतुर्दश ५८
कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्नासि राघव
कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ५९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमःसर्गः ९४

२-९५

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह
किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति १
शाश्वतोऽय सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ
ज्येष्ठपुत्रे स्थिते राजन्न कनीयान्भवेन्नृपः २
स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव

अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ३
राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे संमतो मम
यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ४
केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते
दिवमार्य गतो राजा यायजूकः सतां मतः ५
उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः
अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ६
प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव
अक्षय्यं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ७
तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम्
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गतचेतनः ८
वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः
प्रगृह्य बाहू रामो वै पुष्पिताग्रो यथा द्रुमः
वने परशुना कृत्तस्तथा भुवि पपात ह ९
तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम्
कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् १०
भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्शितम्
रुदन्तः सह वैदेह्या सिषिचुः सलिलेन वै ११
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामास्रमुत्सृजन्
उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् १२
किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः
यो मृतो मम शोकेन न मया चापि संस्कृतः १३
अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ
शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः १४
निष्प्रधानामनेकाग्रां नरेन्द्रेण विनाकृताम्
निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे १५
समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप
को नु शासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरं गते १६
पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन्
वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् १७

एवमुक्त्वा स भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः
उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् १८
सीते मृतस्ते श्वशुरः पित्रा हीनोऽसि लक्ष्मण
भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गतं पृथिवीपतिम् १९
सान्त्वयित्वा तु तां रामो रुदन्तीं जनकात्मजाम्
उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः २०
आनयेङ्गुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम्
जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः २१
सीता पुरस्ताद्व्रजतु त्वमेनामभितो व्रज
अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा २२
ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः
मृदुर्दान्तश्च शान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् २३
सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम्
अवातारयदालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् २४
ते सुतीर्थां ततः कृच्छ्रादुपागम्य यशस्विनः
नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननाम् २५
शीघ्रस्त्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम्
सिषिचुस्तूदकं राज्ञे तत एतद्भवत्विति २६
प्रगृह्य च महीपालो जलपूरितमञ्जलिम्
दिशं याम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत् २७
एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम्
पितृलोकगतस्याद्य मद्दत्तमुपतिष्ठतु २८
ततो मन्दाकिनीतीरात्प्रत्युत्तीर्य स राघवः
पितुश्चकार तेजस्वी निवापं भ्रातृभिः सह २९
एङ्गुदं बदरीमिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे
न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ३०
इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम्
यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ३१
ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य नदीतटात्
आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ३२

ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः
परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ३३
तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रतिश्रुत्काभवद्गिरौ
भ्रातॄणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ३४
विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः
अब्रुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवम्
तेषामेव महाञ्शब्दः शोचतां पितरं मृतम् ३५
अथ वासान्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम्
अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ३६
हयैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः
सुकुमारास्तथैवान्ये पद्भिरेव नरा ययुः ३७
अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा
द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ३८
भ्रातॄणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम्
ययुर्बहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः ३९
सा भूमिर्बहुभिर्यानैः खुरनेमिसमाहता
मुमोच तुमुलं शब्दं द्यौरिवाभ्रसमागमे ४०
तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः
आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ४१
वराहमृगसिंहाश्च महिषाः सर्क्षवानराः
व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ४२
रथाङ्गसाह्वा नत्यूहा हंसाः कारण्डवाः प्लवाः
तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ४३
तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतम्
मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रबभौ तदा ४४
तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ सुदुःखितान्
पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ४५
स तत्र कांश्चित्परिषस्वजे नरा
न्नराश्च केचित्तु तमभ्यवादयन्
चकार सर्वान्सवयस्यबान्धवा

न्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ४६
ततः स तेषां रुदतां महात्मनां
भुवं च खं चानुविनादयन्स्वनः
गुहागिरीणां च दिशश्च संततं
मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे ४७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः९५

२-९६

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च
अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्षितः १
राजपन्त्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति
ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् २
कौसल्या बाष्पपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता
सुमित्रामब्रवीद्दीना याश्चान्या राजयोषितः ३
इदं तेषामनाथानां क्लिष्टमक्लिष्टकर्मणाम्
वने प्राक्केवलं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ४
इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः
स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ५
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले
पितुरिङ्गुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ६
तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा
उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ७
इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः
राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ८
तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः
नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ९
चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि
कथमिङ्गुदिपिण्याकं स भुंङ्क्ते वसुधाधिपः १०
अतो दुःखतरं लोके न किंचित्प्रतिभाति मा
यत्र रामः पितुर्दद्यादिङ्गुदीक्षोदमृद्धिमान् ११

रामेणेङ्गुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे
कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा १२
एवमार्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वास्य तां तदा
ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गाच्च्युतमिवामरम् १३
सर्वभोगैः परित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः
आर्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककर्शिताः १४
तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाञ्शुभान्
मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः १५
ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितलैः शुभैः
प्रममार्जू रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः १६
सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातृः संप्रेक्ष्य दुःखितः
अभ्यवादयतासक्तं शनै रामादनन्तरम् १७
यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा ववृतिरे स्त्रियः
वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे १८
सीतापि चरणांस्तासामुपसंगृह्य दुःखिता
श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी सा बभूवाग्रतः स्थिता १९
तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा
वनवासकृशां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् २०
विदेहराजस्य सुता स्नुषा दशरथस्य च
रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता निर्जने वने २१
पद्ममातपसंतप्तं परिक्लिष्टमिवोत्पलम्
काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः २२
मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम्
भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः २३
ब्रुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः
पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य स राघवः २४
पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै
बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः
प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः
सहैव तेनोपविवेश राघवः २५

ततो जघन्यं सहितैः स मन्त्रिभिः
पुरप्रधानैश्च सहैव सैनिकैः
जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवा
नुपोपविष्टो भरतस्तदाग्रजम् २६
उपोपविष्टस्तु तदा स वीर्यवां
स्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम्
श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलि
र्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् २७
किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं
प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति
इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो
बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा २८
स राघवः सत्यधृतिश्च लक्ष्मणो
महानुभावो भरतश्च धार्मिकः
वृताः सुहृद्भिश्च विरेजुरध्वरे
यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्नयः २९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षण्णवतितमःसर्गः ९६

२-९७

तं तु रामः समाश्वास्य भ्रातरं गुरुवत्सलम्
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे १
किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया
यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी २
यन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः
हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ३
इत्युक्तः केकयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना
प्रगृह्य बलवद्भूयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ४
आर्यं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम्
गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ५
स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप

चकार सुमहत्पापमिदमात्मयशोहरम् ६
सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककर्शिता
पतिष्यति महाघोरे निरये जननी मम ७
तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि
अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ८
इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः
त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ९
तदानुपूर्व्या युक्तं च युक्तं चात्मानि मानद
राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु १०
भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया
शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ११
एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया
भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि १२
तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलम्
पूजितं पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि १३
एवमुक्त्वा महाबाहुः सवाष्पः केकयीसुतः
रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः १४
तं मत्तमिव मातंगं निःश्वसन्तं पुनः पुनः
भ्रातरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् १५
कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः
राज्यहेतोः कथं पापमाचरेत्त्वद्विधो जनः १६
न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन
न चापि जननीं बाल्यात्त्वं विगर्हितुमर्हसि १७
यावत्पितरि धर्मज्ञे गौरवं लोकसत्कृते
तावद्धर्मभृतां श्रेष्ठ जनन्यामपि गौरवम् १८
एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव
मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे १९
त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम्
वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया बल्कलवाससा २०
एवं कृत्वा महाराजो विभागं लोकसंनिधौ

व्यादिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गतः २१
स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव
पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि २२
चतुर्दश समाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः
उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना २३
यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः
पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः
तदेव मन्ये परमात्मनो हितं
न सर्वलोकेश्वरभावमव्ययम् २४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ९७

२-९८
ततः पुरुषसिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः
शोचतामेव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत १
रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः
मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् २
तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किंचिदब्रवीत्
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ३
सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम
तद्ददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ४
महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे
दुरावारं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ५
गतिं खर इवाश्वस्य तार्क्ष्यस्येव पतत्रिणः
अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ६
सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते
राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ७
यथा तु रोपितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः
ह्रस्वकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ८
स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत्
स तां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्रभावितः ९

एषोपमा महाबाहो त्वमर्थं वेत्तुमर्हसि
यदि त्वमस्मानृषभो भर्ता भृत्यान्न शाधि हि १०
श्रेण्यस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः
प्रतपन्तमिवादित्यं राज्ये स्थितमरिंदमम् ११
तवानुयाने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः
अन्तःपुरगता नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः १२
तस्य साध्वित्यमन्यन्त नागरा विविधा जनाः
भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः १३
तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम्
रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् १४
नात्मनः कामकारोऽस्ति पुरुषोऽयमनीश्वरः
इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति १५
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः
संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् १६
यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम्
एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् १७
यथागारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वावसीदति
तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशं गताः १८
अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह
आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः १९
आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि
आयुस्ते हीयते यस्य स्थितस्य च गतस्य च २०
सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति
गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते २१
गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः
जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् २२
नन्दन्त्युदित आदित्ये नन्दन्त्यस्तमिते रवौ
आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् २३
हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिहागतम्
ऋतूनां परिवर्तेन प्राणिनां प्राणसंक्षयः २४

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे
समेत्य च व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन २५
एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वसूनि च
समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः२६
नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समभिवर्तते
तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः २७
यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः
अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति २८
एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपैतामहो ध्रुवः
तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः २९
वयसः पतमानस्य स्रोतसो वानिवर्तिनः
आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ३०
धर्मात्मा स शुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चाप्तदक्षिणैः
धूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ३१
भृत्यानां भरणात्सम्यक्प्रजानां परिपालनात्
अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ३२
इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान्
उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ३३
स जीर्णं मानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः
दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ३४
तं तु नैवंविधः कश्चित्प्राज्ञः शोचितुमर्हति
त्वद्विधो यद्विधश्चापि श्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ३५
एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तथा
वर्जनीया हि धीरेण सर्वावस्थासु धीमता ३६
स स्वस्थो भव मा शोचो यात्वा चावस तां पुरीम्
तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ३७
यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा
तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ३८
न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमरिंदम
तत्त्वयापि सदा मान्यं स वै बन्धुः स नः पिता ३९

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत्
उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः ४०
को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिंदम
न त्वां प्रव्यथयेद्दुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् ४१
संमतश्चासि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान्
यथा मृतस्तथा जीवन्यथासति तथा सति ४२
यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः
स एवं व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ४३
अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसंगरः
सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ४४
न त्वामेवं गुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम्
अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ४५
प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम्
क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ४६
धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम्
हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हां पापकारिणीम् ४७
कथं दशरथाज्जातः शुद्धाभिजनकर्मणः
जानन्धर्ममधर्मिष्ठं कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ४८
गुरुः क्रियावान्वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च
तातं न परिगर्हेयं दैवतं चेति संसदि ४९
को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम्
स्त्रियाः प्रियचिकीर्षुः सन्कुर्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ५०
अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुराश्रुतिः
राज्ञैवं कुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ५१
साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात्
तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्भवान् ५२
पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते
तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ५३
तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः
अभि पत्तत्कृतं कर्म लोके धीरविगर्हितम् ५४

कैकेयी मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः
पौरजानपदान्सर्वांस्त्रातु सर्वमिदं भवान् ५५
क्व चारण्यं क्व च क्षात्रं क्व जटाः क्व च पालनम्
ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ५६
अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि
धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ५७
चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमाश्रमम्
आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमर्हसि ५८
श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम्
स कथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ५९
हीनबुद्धिगुणो बालो हीनः स्थानेन चाप्यहम्
भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ६०
इदं निखिलमव्यग्रं पित्र्यं राज्यमकण्टकम्
अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञ सह बान्धवैः ६१
इहैव त्वाभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह
ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ६२
अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज
विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ६३
ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन्दुर्हृदः साधु निर्दहन्
सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ६४
अद्यार्य मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने
अद्य भीताः पलायन्तां दुर्हृदस्ते दिशो दश ६५
आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ
अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ६६
शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि
बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ६७
अथ वा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः
गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ६८
तथापि रामो भरतेन ताम्यता
प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः

न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववा
न्मतिं पितुस्तद्वचने प्रतिष्ठितः ६९
तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे
समं जनो हर्षमवाप दुःखितः
न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभव
त्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ७०
तमृत्विजो नैगमयूथवल्लभा
स्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः
तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः
प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ७१
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टनवतितमःसर्गः ९८

२-९९

पुनरेवं ब्रुवाणं तु भरतं लक्ष्मणाग्रजः
प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्ज्ञातिमध्येऽतिसत्कृतः १
उपपन्नमिदं वाक्यं यत्त्वमेवमभाषथाः
जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् २
पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्वहन्
मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ३
देवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः
संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ४
ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी
अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ५
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा
तच्च राजा तथा तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ६
तेन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ
चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ७
सोऽह वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ८
भवानपि तथेत्येव पितरं सत्यवादिनम्

कर्तुमर्हति राजेन्द्रं क्षिप्रमेवाभिषेचनात् ९
ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम्
पितरं त्राहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय १०
श्रूयते हि पुरा तात श्रुतिर्गीता यशस्विना
गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितॄन्प्रति ११
पुंनाम्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः
तस्मापुत्र इति प्रोक्तः पितॄन्यत्पाति वा सुतः १२
एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः
तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्गयां व्रजेत् १३
एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता राजनन्दन
तस्मात्त्राहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो १४
अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरनुरञ्जय
शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः १५
प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन्
आभ्यां तु सहितो राजन्वैदेह्या लक्ष्मणेन च १६
त्वं राजा भव भरत स्वयं नराणां
वन्यानामहमपि राजराण्मृगाणाम्
गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः
संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान्प्रवेक्ष्ये १७
छायां ते दिनकरभाः प्रबाधमानं
वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम्
एतेषामहमपि काननद्रुमाणां
छायां तामतिशयिनीं सुखं श्रयिष्ये १८
शत्रुघ्नः कुशलमतिस्तु ते सहायः
सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम्
चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं
सत्यस्थं भरत चराम मा विषादम् १९
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकोनशततमः सर्गः ९९

२-१००

आश्वासयन्तं भरतं जाबालिर्ब्राह्मणोत्तमः
उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः १
साधु राघव मा भूत्ते बुद्धिरेवं निरर्थका
प्राकृतस्य नरस्येव आर्यबुद्धेस्तपस्विनः २
कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचित्
यदेको जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ३
तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः
उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ४
यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चित्क्वचिद्वसेत्
उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ५
एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु
आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ६
पित्र्यं राज्यं समुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम
आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ७
समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय
एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ८
राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज
विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ९
न ते कश्चिद्दशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन
अन्यो राजा त्वमन्यश्च तस्मात्कुरु यदुच्यते १०
गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै
प्रवृत्तिरेषा मर्त्यानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ११
अर्थधर्मपरा ये ये तांस्ताञ्शोचामि नेतरान्
ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य भेजिरे १२
अष्टका पितृदैवत्यमित्ययं प्रसृतो जनः
अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति १३
यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति
दद्यात्प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् १४
दानसंवनना ह्येते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः

यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज १५
स नास्ति परमित्येव कुरु बुद्धिं महामते
प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु १६
सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम्
राज्यं त्वं प्रतिगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः १७
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः १००

२-१०१

जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यात्मनां वरः
उवाच परया युक्त्या स्वबुद्ध्या चाविपन्नया १
भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान्
अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यसंमितम् २
निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः
मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ३
कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम्
चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम् ४
अनार्यस्त्वार्यसंकाशः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः
लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ५
अधर्मं धर्मवेषेण यदिमं लोकसंकरम्
अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियाविधिविवर्जितम् ६
कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः
बहु मंस्यति मां लोके दुर्वृत्तं लोकदूषणम् ७
कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम्
अनया वर्तमानोऽह वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ८
कामवृत्तस्त्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते
यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ९
सत्यमेवानृशंस्यं च राजवृत्तं सनातनम्
तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः १०
ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे
सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्परमं गच्छति क्षयम् ११

उद्विजन्ते यथा सर्पान्नरादनृतवादिनः
धर्मः सत्यं परो लोके मूलं स्वर्गस्य चोच्यते १२
सत्यमेवेश्वरो लोके सत्यं पद्मा समाश्रिता
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् १३
दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च
वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् १४
एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम्
मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गे महीयते १५
सोऽह पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये
सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतः १६
नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमोन्वितः
सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः १७
असत्यसंधस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः
नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् १८
प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं स्वयम्
भारः सत्पुरुषाचीर्णस्तदर्थमभिनन्द्यते १९
क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम्
क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः २०
कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य च
अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् २१
भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि
स्वर्गस्थं चानुबध्नन्ति सत्यमेव भजेत तत् २२
श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम्
आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह २३
कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः
भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः २४
स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ
प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा २५
वनवासं वसन्नेवं शुचिर्नियतभोजनः
मूलैः पुष्पैः फलैः पुण्यैः पितॄन्देवांश्च तर्पयन् २६

संतुष्टपञ्चवर्गोऽह लोकयात्रां प्रवर्तये
अकुहः श्रद्दधानः सन्कार्याकार्यविचक्षणः २७
कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम्
अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः २८
शतं क्रतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः
तपांस्युग्राणि चास्थाय दिवं याता महर्षयः २९
सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च
भूतानुकम्पां प्रियवादितां च
द्विजातिदेवातिथिपूजनं च
पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ३०
धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेता
स्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः
अहिंसका वीतमलाश्च लोके
भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः ३१
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः १०१

२-१०२

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह
जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम्
निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् १
इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे
सर्वं सलिलमेवासीत्पृथिवी यत्र निर्मिता
ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूर्दैवतैः सह २
स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम्
असृजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ३
आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः
तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कश्यपः सुतः ४
विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः
स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ५
यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही

तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ६
इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरेवेति विश्रुतः
कुक्षेरथात्मजो वीरो विकुक्षिरुदपद्यत ७
विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान्
बाणस्य तु महाबाहुरनरण्यो महायशाः ८
नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षं सतां वरे
अनरण्ये महाराजे तस्करो वापि कश्चन ९
अनरण्यान्महाबाहुः पृथू राजा बभूव ह
तस्मात्पृथोर्महाराजस्त्रिशङ्कुरुदपद्यत
स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः १०
त्रिशङ्कोरभवत्सूनुर्धुन्धुमारो महायशाः
धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत ११
युवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधाता समपद्यत
मांधातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत १२
सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित्
यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः १३
भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत
यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः
हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशबिन्दवः १४
तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह्य युद्धे राजा प्रवासितः
स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः
द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः १५
भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः
तमृषिं समुपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् १६
स तामभ्यवदद्विप्रो वरेप्सुं पुत्रजन्मनि
ततः सा गृहमागम्य देवी पुत्रं व्यजायत १७
सपन्त्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया
गरेण सह तेनैव जातः स सगरोऽभवत् १८
स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत्
इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रासयन्तमिमाः प्रजाः १९

असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतम्
जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् २०
अंशुमानिति पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान्
दिलीपोंऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः २१
भगीरथात्ककुत्स्थस्तु काकुत्स्था येन तु स्मृताः
ककुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः २२
रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः
कल्माषपादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि २३
कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति विश्रुतः
यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसेनो व्यनीनशत् २४
शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूच्छूरः श्रीमान्सुदर्शनः
सुदर्शनस्याग्निवर्ण अग्निवर्णस्य शीघ्रगः २५
शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुकः
प्रशुश्रुकस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महाद्युतिः २६
अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः
नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः २७
अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ
अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः २८
तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिविश्रुतः
तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप २९
इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः
पूर्वजेनावरः पुत्रो ज्येष्ठो राज्येऽभिषिच्यते ३०
स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः
सनातनं नाद्य विहातुमर्हसि
प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं
प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महायशाः ३१

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे द्व्यधिकशततमः सर्गः १०२

२-१०३

वसिष्ठस्तु तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः

अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः १
पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवस्त्रयः
आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव २
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ
प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुरुच्यते ३
स तेऽह पितुराचार्यस्तव चैव परंतप
मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ४
इमा हि ते परिषदः श्रेणयश्च समागताः
एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ५
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नार्हस्यवर्तितुम्
अस्यास्तु वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ६
भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य राघव
आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ७
एवं मधुरमुक्तस्तु गुरुणा राघवः स्वयम्
प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ८
यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा
न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ९
यथाशक्ति प्रदानेन स्नापनाच्छादनेन च
नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च १०
स हि राजा जनयिता पिता दशरथो मम
आज्ञातं यन्मया तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ११
एवमुक्तस्तु रामेण भरतं प्रत्यनन्तरम्
उवाच परमोदारः सूतं परमदुर्मनाः १२
इह मे स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे
आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे न प्रसीदति १३
अनाहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः
शेष्ये पुरस्ताच्छालाया यावन्न प्रतियास्यति १४
स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः
कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्तरत्स्वयम् १५
तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः

किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेत्स्यसि १६
ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान्रोद्धुमिहार्हति
न तु मूर्धावसिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने १७
उतिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतद्दारुणं व्रतम्
पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव १८
आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम्
उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमार्यं नानुशासथ १९
ते तमूचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः
काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः २०
एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति
अत एव न शक्ताः स्मो व्यावर्तयितुमञ्जसा २१
तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत्
एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् २२
एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य राघव
उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् २३
अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत्
शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः श्रेणयस्तथा २४
न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम्
आर्यं परमधर्मज्ञमभिजानामि राघवम् २५
यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः
अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः २६
धर्मात्मा तस्य तथ्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः
उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् २७
विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम
न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा २८
उपधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः
युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् २९
जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम्
सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ३०
अनेन धर्मशीलेन वनात्प्रत्यागतः पुनः

भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ३१
वृतो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम्
अनृतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ३२
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे त्र्यधिकशततमः सर्गः १०३

२-१०४

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम्
विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समवेता महर्षयः १
अन्तर्हितास्त्वृषिगणाः सिद्धाश्च परमर्षयः
तौ भ्रातरौ महात्मानौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे २
स धन्यो यस्य पुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ
श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ३
ततस्त्वृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः
भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः ४
कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः
ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ५
सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः
अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ६
एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः
राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ७
ह्लादितस्तेन वाक्येन शुभेन शुभदर्शनः
रामः संहृष्टवदनस्तानृषीनभ्यपूजयत् ८
स्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ९
राजधर्ममनुप्रेक्ष्य कुलधर्मानुसंततिम्
कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् १०
रक्षितुं सुमहद्राज्यमहमेकस्तु नोत्सहे
पौरजानपदांश्चापि रक्तान्रञ्जयितुं तथा ११
ज्ञातयश्च हि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः
त्वामेव प्रतिकाङ्क्षन्ते पर्जन्यमिव कर्षकाः १२

इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि
शक्तिमानसि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने १३
इत्युक्त्वा न्यपतद्भ्रातुः पादयोर्भरतस्तदा
भृशं संप्रार्थयामास राममेवं प्रियंवदः १४
तमङ्के भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत्
श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् १५
आगता त्वामियं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या
भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि १६
अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमद्भिश्च मन्त्रिभिः
सर्वकार्याणि संमन्त्र्य सुमहान्त्यपि कारय १७
लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत्
अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः १८
कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम्
न तन्मनसि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् १९
एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत्
तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् २०
अधिरोहार्य पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते
एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः २१
सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके ह्यवरुह्य च
प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने २२
स पादुके ते भरतः प्रतापवा
न्स्वलंकृते संपरिगृह्य धर्मवित्
प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं
चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि २३
अथानुपूर्व्यात्प्रतिपूज्य तं जनं
गुरूंश्च मन्त्रिप्रकृतीस्तथानुजौ
व्यसर्जयद्राघववंशवर्धनः
स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः २४
तं मातरो बाष्पगृहीतकण्ठ्यो
दुःखेन नामन्त्रयितुं हि शेकुः

स त्वेव मातृरभिवाद्य सर्वा
रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः २५
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः १०४

२-१०५

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा
आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नेन समन्वितः १
वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिश्च दृढव्रतः
अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः २
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा
प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ३
पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च
प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ४
अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा
आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ५
स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य बुद्धिमान्
अवतीर्य रथात्पादौ ववन्दे कुलनन्दनः ६
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत्
अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ७
एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धीमता
प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ८
स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः
राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ९
पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः
चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम १०
एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह
वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ११
एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते
अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरे तव १२
एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः

पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ १३
निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना
अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे १४
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः
भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् १५
नैतच्चित्रं नरव्याघ्र शीलवृत्तवतां वर
यदार्यं त्वयि तिष्ठेत्तु निम्ने वृष्टमिवोदकम् १६
अमृतः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव
यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः १७
तमृषिं तु महात्मानमुक्तवाक्यं कृताञ्जलि
आमन्त्रयितुमारेभे चरणावुपगृह्य च १८
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः
भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः १९
यानैश्च शकटैश्चैव हयैर्नागैश्च सा चमूः
पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी २०
ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वोर्मिमालिनीम्
ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीम् २१
तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहबान्धवः
शृङ्गवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः २२
शृङ्गवेरपुराद्भूय अयोध्यां संददर्श ह
भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् २३
सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते
निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वना २४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः १०५

२-१०६

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः
अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः १
बिडालोलूकचरितामालीननरवारणाम्
तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव २

राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम्
ग्रहेणाभ्युत्थितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ३
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां घर्मोत्तप्तविहंगमाम्
लीनमीनझषग्राहां कृशां गिरिनदीमिव ४
विधूमामिव हेमाभामध्वराग्निसमुत्थिताम्
हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम् ५
विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम्
हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ६
सफेनां सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम्
प्रशान्तमारुतोद्धूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ७
त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैरभिरूपैश्च याजकैः
सुत्याकाले विनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव ८
गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं नवं तृणम्
गोवृषेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ९
प्रभाकरालैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः
वियुक्तां मणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव १०
सहसा चलितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयाद्गताम्
संहृतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ११
पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरशालिनीम्
द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव १२
संमूढनिगमां सर्वां संक्षिप्तविपणापणाम्
प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां द्यामिवाम्बुधरैर्वृताम् १३
क्षीणपानोत्तमैर्भिन्नैः शरावैरभिसंवृताम्
हतशौण्डामिवाकाशे पानभूमिमसंस्कृताम् १४
वृक्णभूमितलां निम्नां वृक्णपात्रैः समावृताम्
उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव १५
विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम्
भूमौ बाणैर्विनिष्कृत्तां पतितां ज्यामिवायुधात् १६
सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम्
निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्बलाम् १७

प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम्
प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव १८
भरतस्तु रथस्थः सञ्श्रीमान्दशरथात्मजः
वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् १९
किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्छितो न निशम्यते
यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः २०
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्छितः
धूपितागरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः २१
यानप्रवरघोषश्च स्निग्धश्च हयनिःस्वनः
प्रमत्तगजनादश्च महांश्च रथनिःस्वनः
नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते २२
तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः
संपतद्भिरयोध्यायां न विभान्ति महापथाः २३
एवं बहुविधं जल्पन्विवेश वसतिं पितुः
तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव २४
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे षडधिकशततमः सर्गः १०६

२-१०७

ततो निक्षिप्य मातॄः स अयोध्यायां दृढव्रतः
भरतः शोकसंतप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् १
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽद्य वः
तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना २
गतश्च हि दिवं राजा वनस्थश्च गुरुर्मम
रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ३
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः
अब्रुवन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ४
सदृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया
वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ५
नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे
आर्यमार्गं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ६

मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम्
अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ७
प्रहृष्टवदनः सर्वा मातॄः समभिवाद्य सः
आरुरोह रथं श्रीमाञ्शत्रुघ्नेन समन्वितः ८
आरुह्य तु रथं शीघ्रं शत्रुघ्नभरतावुभौ
ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ९
अग्रतो गुरवस्तत्र वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः
प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतोऽभवत् १०
बलं च तदनाहूतं गजाश्वरथसंकुलम्
प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ११
रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः
नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके १२
ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः
अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरूनिदमुवाच ह १३
एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं सन्न्यासवत्स्वयम्
योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते
तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति १४
क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम्
चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ १५
ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः
निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवृत्तिताम् १६
राघवाय च सन्न्यासं दत्त्वेमे वरपादुके
राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवामि च १७
अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने
प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् १८
एवं तु विलपन्दीनो भरतः स महायशाः
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह १९
स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः
नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा २०
रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतो भ्रातृवत्सलः

भ्रातुर्वचनकारी च प्रतिज्ञापारगस्तदा २१
पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां न्यवेदयत् २२
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः १०७

२-१०८

प्रतिप्रयाते भरते वसन्रामस्तपोवने
लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् १
ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे
राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् २
नयनैर्भृकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः
अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ३
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कितः
कृताञ्जलिरुवाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ४
न कच्चिद्भगवन्किंचित्पूर्ववृत्तमिदं मयि
दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ५
प्रमादाच्चरितं कच्चित्किंचिन्नावरजस्य मे
लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपमिवात्मनः ६
कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि
प्रमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तं न वर्तते ७
अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः
वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ८
कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेस्तथा
चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ९
त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रति वर्तते
रक्षोभ्यस्तेन संविग्नाः कथयन्ति मिथः कथाः १०
रावणावरजः कश्चित्खरो नामेह राक्षसः
उत्पाट्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिकेतनान् ११
धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः
अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते १२

त्वं यदा प्रभृति ह्यस्मिन्नाश्रमे तात वर्तसे
तदा प्रभृति रक्षांसि विप्रकुर्वन्ति तापसान् १३
दर्शयन्ति हि बीभत्सैः क्रूरैर्भीषणकैरपि
नानारूपैर्विरूपैश्च रूपैरसुखदर्शनैः १४
अप्रशस्तैरशुचिभिः संप्रयोज्य च तापसान्
प्रतिघ्नन्त्यपरान्क्षिप्रमनार्याः पुरतः स्थिताः १५
तेषु तेष्वाश्रमस्थानेष्वबुद्धमवलीय च
रमन्ते तापसांस्तत्र नाशयन्तोऽल्पचेतसः १६
अपक्षिपन्ति स्रुग्भाण्डानग्नीन्सिञ्चन्ति वारिणा
कलशांश्च प्रमृद्गन्ति हवने समुपस्थिते १७
तैर्दुरात्मभिराविष्टानाश्रमान्प्रजिहासवः
गमनायान्यदेशस्य चोदयन्त्यृषयोऽद्य माम् १८
तत्पुरा राम शारीरामुपहिंसां तपस्विषु
दर्शयन्ति हि दुष्टास्ते त्यक्ष्याम इममाश्रमम् १९
बहुमूलफलं चित्रमविदूरादितो वनम्
पुराणाश्रममेवाहं श्रयिष्ये सगणः पुनः २०
खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा तात प्रवर्तते
सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते २१
सकलत्रस्य संदेहो नित्यं यत्तस्य राघव
समर्थस्यापि हि सतो वासो दुःख इहाद्य ते २२
इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम्
न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकम् २३
अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम्
स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह २४
रामः संसाध्य त्वृषिगणमनुगमना
द्देशात्तस्माच्चित्कुलपतिमभिवाद्यर्षिम्
सम्यक्प्रीतैस्तैरनुमत उपदिष्टार्थः
पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसंपेदे २५
आश्रमं त्वृषिविरहितं प्रभुः
क्षणमपि न जहौ स राघवः

राघवं हि सततमनुगता
स्तापसाश्चर्षिचरितधृतगुणाः २६
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे अष्टोत्तरशततमः सर्गः १०८

२-१०९

राघवस्त्वपयातेषु तपस्विषु विचिन्तयन्
न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा १
इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः
सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः २
स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः
हयहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ३
तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः
प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ४
सोऽत्रेराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः
तं चापि भगवानत्रिः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ५
स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम्
सौमित्रिं च महाभागां सीतां च समसान्त्वयत् ६
पत्नीं च तमनुप्राप्तां वृद्धामामन्त्र्य सत्कृताम्
सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ७
अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम्
प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदृषिसत्तमः ८
रामाय चाचचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम
दश वर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम ९
यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता
उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता १०
दश वर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः
अनसूयाव्रतैस्तात प्रत्यूहाश्च निबर्हिताः ११
देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया
दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ १२
तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्यां यशस्विनीम्

अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा १३
एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः
सीतामुवाच धर्मज्ञामिदं वचनमुत्तमम् १४
राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम्
श्रेयोर्थमात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् १५
अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता
तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् १६
सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य हितैषिणी
तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली १७
शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम्
सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कदली यथा १८
तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम्
अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् १९
अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तामनिन्दिताम्
बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् २०
ततः सीतां महाभागां दृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम्
सान्त्वयन्त्यब्रवीद्धृष्टा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे २१
त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानमृद्धिं च मानिनि
अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि २२
नगरस्थो वनस्थो वा पापो वा यदि वाशुभः
यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः २३
दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः
स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः २४
नातो विशिष्टं पश्यामि बान्धवं विमृशन्त्यहम्
सर्वत्र योग्यं वैदेहि तपः कृतमिवाव्ययम् २५
न त्वेवमवगच्छन्ति गुणदोषमसत्स्त्रियः
कामवक्तव्यहृदया भर्तृनाथाश्चरन्ति याः २६
प्राप्नुवन्त्ययशश्चैव धर्मभ्रंशं च मैथिलि
अकार्यवशमापन्नाः स्त्रियो याः खलु तद्विधाः २७
त्वद्विधास्तु गुणैर्युक्ता दृष्टलोकपरावराः

स्त्रियः स्वर्गे चरिष्यन्ति यथा पुरायकृतस्तथा २८
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाराडे नवाधिकशततमः सर्गः १०९

२-११०

सा त्वेवमुक्ता वैदेही अनसूयानसूयया
प्रतिपूज्य वचो मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे १
नैतदाश्चर्यमार्याया यन्मां त्वमनुभाषसे
विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिर्गुरुः २
यद्यप्येष भवेद्भर्ता ममार्ये वृत्तवर्जितः
अद्वैधमुपवर्तव्यस्तथाप्येष मया भवेत् ३
किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः
स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवर्ती पितृप्रियः ४
यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां महाबलः
तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ५
सकृद्दृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः
मातृवद्वर्तते वीरो मानमुत्सुज्य धर्मवित् ६
आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम्
समाहितं हि मे श्वश्वा हृदये यत्स्थितं मम ७
पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसंनिधौ
अनुशिष्टा जनन्यास्मि वाक्यं तदपि मे धृतम् ८
नवीकृतं तु तत्सर्वं वाक्यैस्ते धर्मचारिणि
पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ९
सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गे महीयते
तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् १०
वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता
रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ११
एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः
देवलोके महीयन्ते पुरायेन स्वेन कर्मणा १२
ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः
शिरस्याघ्राय चोवाच मैथिलद्यं हर्षयन्त्युत १३

नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे
तत्संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शुचिव्रते १४
उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि
प्रीता चास्म्युचितं किं ते करवाणि ब्रवीहि मे
कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्विताम् १५
सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराभवत्
सफलं च प्रहर्षं ते हन्त सीते करोम्यहम् १६
इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च
अङ्गरागं च वैदेहि महार्हमनुलेपनम् १७
मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत्
अनुरूपमसंक्लिष्टं नित्यमेव भविष्यति १८
अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे
शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् १९
सा वस्त्रमङ्गरागं च भूषणानि स्रजस्तथा
मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् २०
प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी
श्लिष्टाञ्जलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् २१
तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता
वचनं प्रष्टुमारेभे कथां कांचिदनुप्रियाम् २२
स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना
राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता २३
तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि
यथानुभूतं कार्त्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि २४
एवमुक्ता तु सा सीता तां ततो धर्मचारिणीम्
श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् २५
मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित्
क्षत्रधर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् २६
तस्य लाङ्गलहस्तस्य कर्षतः क्षेत्रमण्डलम्
अहं किलोत्थिता भित्त्वा जगतीं नृपतेः सुता २७
स मां दृष्ट्वा नरपतिर्मुष्टिविक्षेपतत्परः

पांशुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विस्मितो जनकोऽभवत् २८
अनपत्येन च स्नेहादङ्कमारोप्य च स्वयम्
ममेयं तनयेत्युक्त्वा स्नेहो मयि निपातितः २९
अन्तरिक्षे च वागुक्ताप्रतिमा मानुषी किल
एवमेतन्नरपते धर्मेण तनया तव ३०
ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा पिता मे मिथिलाधिपः
अवाप्तो विपुलामृद्धिं मामवाप्य नराधिपः ३१
दत्ता चास्मीष्टवद्देव्यै ज्येष्ठायै पुण्यकर्मणा
तया संभाविता चास्मि स्निग्धया मातृसौहृदात् ३२
पतिसंयोगसुलभं वयो दृष्ट्वा तु मे पिता
चिन्तामभ्यगमद्दीनो वित्तनाशादिवाधनः ३३
सदृशाच्चापकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात्
प्रधर्षणामवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ३४
तां धर्षणामदूरस्थां संदृश्यात्मनि पार्थिवः
चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्लवो यथा ३५
अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत्स चिन्तयन्
सदृशं चानुरूपं च महीपालः पतिं मम ३६
तस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम्
स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धीमतः ३७
महायज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना
दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चाक्षय्यसायकौ ३८
असंचाल्यं मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात्
तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ३९
तद्धनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना
समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ४०
इदं च धनुरुद्यम्य सज्यं यः कुरुते नरः
तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ४१
तच्च दृष्ट्वा धनुः श्रेष्ठं गौरवाद्गिरिसंनिभम्
अभिवाद्य नृपा जग्मुरशक्तास्तस्य तोलने ४२
सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽय महाद्युतिः

विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ४३
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः
विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ४४
प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ
सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्धनुः समुपानयत् ४५
निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य स वीर्यवान्
ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवान् ४६
तेन पूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः
तस्य शब्दोऽभवद्भीमः पतितस्याशनेरिव ४७
ततोऽह तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना
उद्यता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ४८
दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः
अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ४९
ततः श्वशुरमामन्त्र्य वृद्धं दशरथं नृपम्
मम पित्रा अहं दत्ता रामाय विदितात्मने ५०
मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला प्रियदर्शना
भार्यार्थे लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ५१
एवं दत्तास्मि रामाय तदा तस्मिन्स्वयंवरे
अनुरक्ता च धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ५२
इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे दशाधिकशततमः सर्गः ११०

२-१११

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम्
पर्यष्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् १
व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया
यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं हि श्रुतं मया २
रमेऽह कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि
रविरस्तं गतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शिवाम् ३
दिवसं प्रतिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम्

संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ४
एते चाप्यभिषेकार्द्रा मुनयः फलशोधनाः
सहिता उपवर्तन्ते सलिलाप्लुतवल्कलाः ५
ऋषीणामग्निहोत्रेषु हुतेषु विधिपूर्वकम्
कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ६
अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः
विप्रकृष्टेऽपि ये देशे न प्रकाशन्ति वै दिशः ७
रजनीचरसत्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः
तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ८
संप्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता
ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ९
गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव
कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहं परितोषिता १०
अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि
प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकारशोभिनी ११
सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा
प्रणम्य शिरसा तस्यै रामं त्वभिमुखी ययौ १२
तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतां वरः
राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च १३
न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली
प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजाम् १४
प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः
मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् १५
ततस्तां शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननः
अर्चितस्तापसैः सिद्धैरुवास रघुनन्दनः १६
तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान्
आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान्वनगोचरान् १७
तावूचुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः
वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् १८
एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने

अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् १९
इतीव तैः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभि
र्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः
वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः
सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् २०

इति श्रीरामायणे अयोध्याकाण्डे एकादशाधिकशततमःसर्गः १११

समाप्तमयोध्याकाण्डम्

Ayodhya Kānda: Typed by Shiv Nath Yadav, B.A., and proofread by Raseshwar Jha, Vyākaranāchārya (Ph.D.).